

20-ųjų metų kartos liudijimai privačiojoje raštijoje: Alberto Dilio (1920–2000) atvejis

Ona Dilytė-Čiurinskienė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
El. paštas ona.dilyte@gmail.com

Anotacija. Straipsnyje iš egodokumentinės perspektyvos tiriamas 20-ųjų metų kartos lituanisto, politinio kalinio Alberto Dilio (1920–2000) privačiojoje raštijoje fiksuojamas ir reflektuojamas bekompromisio kelio pasirinkimas sovietų okupacijos sąlygomis. Analizuojami asmeninio apsisprendimo paieškas ir savisteigą represinėje visuomenėje liudijantys dokumentai: įvairūs Dilio prisiminimai, korespondencija, užrašai, dienoraščiai. Tiriama atvejo medžiagai įk kontekstinti iš dalies pasitelkiami intertekstinės ir sociokritinės analizės įrankiai, Dilio egodokumentų liudijimai „tikrinami“ istoriškai patikimais biografiniais ir foniniais faktais.

Straipsnio tikslas yra rasti ir išryškinti Dilio egodokumentikoje savivokos ir asmeninio apsisprendimo bei jo pasekmių liudijimą kaip savitą, papildantį ligšiol mokslinėje literatūroje išryškintus modelius, atveji. Tai darant pasitelkiama lyginamoji prieiga, ieškoma tokios savivokos prielaidų kitų amžininkų liudijimuose, atkreipiamas dėmesys į pildytinas spragas šios kartos tyrimų lauke.

Analizuotuose Dilio egodokumentuose ryški atgręžtis į praeitį, jaunystės ir tėvų namų arkadijos idealizavimas, idealistinė, patosiška intonacija, solidarumo su į „istorinę griūtį“ patekusia vadinamąja 20-ųjų metų idealistų karta (suvokiama paseistiškai, kokia buvusi jaunystėje) teigimas, pastebimi ir kitų buvusių šatrijiečių egodokumentuose.

Reikšminiai žodžiai: 20-ųjų metų karta, ateitininkai, šatrijiečiai, asmeninis apsisprendimas represinėje visuomenėje, egodokumentika, Albertas Dilys.

The Testimonies of the 20s Generation in Private Writing: The Case of Albertas Dilys (1920–2000)

Summary. The article employs the egodocumentary approach to examine how the private writings of Albertas Dilys (1920–2000), political prisoner and Lithuanian scholar of the 1920s generation, records and reflects upon his refusal to compromise under the circumstances of the Soviet occupation. Dilys was part of the generation who were born on the eve of the creation of the State of Lithuania – between 1917 and 1922 – and who, having graduated from the schools of the newly independent state, entered university by the end of 1930s with a distinct aim to contribute to the European culture worthy of a free nation. However, the Second World War and the alternating Nazi and Soviet occupations brought an end to these youthful ideals. Because the existential choices made by these young people pulled the generation apart and, in regard to the Soviet oppression, disseminated it both geographically and axiologically, defining its conceptual coherence is somewhat problematic. Yet, reflecting on separate individual choices may help us understand the people’s motivation and the paradigms which bring this generation together on the one hand and break it up on the other.

Rather than appraise the decisive generational self-conceptions in the context of 1944, the case of Albertas Dilys enables us to look into the different manifestations of conscious existential resolve, its origins, and consequences. The notion of the 1920s generation here describes the humanities students with literary aspirations who first studied

Received: 13/10/2019. Accepted: 02/11/2019

Copyright © Ona Dilytė-Čiurinskienė, 2019. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

at Vytautas Magnus University in Kaunas and then at Vilnius University. As high-school pupils, most of them took part in the *Ateitis* movement, which was a Catholic organisation opposed to the Lithuanian government of the day. At university, they joined *Šatrija*, a society dedicated to the study of art, literature, and philosophy.

At the centre of the present research are documents testifying to Dilys' personal existential quest and self-realisation in the context of repressions and further oppression: his memories, correspondence, notes, journals. To frame the research material, the article makes partial use of intertextual and sociocritical analysis. Dilys' egodocumentary accounts are examined in light of historically reliable biographical and background facts. This article aims to discover and highlight in Dilys' egodocuments his testimonies of self-reflection, personal resolve and its consequences and, by means of comparative analysis, to look for similar premises in the accounts of other contemporaries in order to indicate the epistemological gaps in the research field of the 1920s generation.

Dilys' case is by no means typical; cases like his have been deemed marginal in most sociological and socio-cultural research. The history of existential choices and reflection on it, as testified in Dilys' egodocuments, have a distinct character: emphasis is placed on inner resistance, whose parallels extend into the spiritual maturity derived from youthful ideals, the quest for the meaning of life, and the adoption of an ethical position at the expense of career development and professional life and subjection to ostracism and relative poverty. This egodocumentary research reveals the complexity of uncompromising choices and their consequences in a repressive and oppressive society. Dilys' egodocuments are strongly oriented toward the past as well as the ideal of youth and the pastoral world of the parental home. Similar utopian undertones and pathos as well as solidarity with the 1920s generation of idealists trapped in a historical downfall – characteristically, this generation is perceived from *passéist* perspective, in retrospective projection that centers on the youthful past – crop up in the accounts of other former members of *Šatrija*. The paradigm of Dilys' existential choices calls for a further inquiry into the life of the 1920s generation.

Keywords: generation of the 1920s, *Ateitis* movement, personal choice in a repressive society, egodocuments, Albertas Dilys

Straipsnį inspiravo apie „laisvoje Lietuvoje gimusios ir išsilavinusios, drąsios ir ambicingos kartos“ likimus prabilusi 2019 m. birželį vykusio konferencija „A. Nyka-Niliūnas ir B. Krivickas: likiminiai kartos pasirinkimai“, skirta šių dviejų poetų sukakčiai, tačiau kvietusi svarstyti ir „apie visos jų kartos likiminiuosius pasirinkimus, laikysenų bendrystę ir atskirumą“. Tarp pagrindinių konferencijoje paradigmu iškėlus alternatyvų problemą ir gyvenimo kaip pasirinkimo pasekmės aspektą, atsirado galimybė prisiminti vieną iš pamirštų šatrijiečių, Albertą Dilį, kurio sąmoningas ir bekompromisus pasirinkimas, lėmęs ilgą atskirtį nuo daugelio jaunystės draugų, yra dokumentuotas išlikusioje jo privačiojoje raštijoje.

Straipsnyje remiamasi iki konferencijos niekur nepristatyta medžiaga – unikaliu Alberto Dilio egodokumentų¹ rinkiniu. Nors nemaža asmeninio archyvo medžiagos dalis yra žuvusi, likusioji vis dėlto yra santykinai gausi, dalis jos sunkiai įskaitoma. Į straipsnio tiriamosios medžiagos imtį šįkart nepateko Dilio lagerio draugų ir bendrabilių laišakai, kurie irgi rašyti daugiausia humanitarų ir galėtų būti įdomūs kaip sociokultūrinių,

¹ *Egodokumentikos, egodokumento sąvoka, pirmąsyk Jacqueso Presserio suformuluota XX a. 6-ame dešimtmetyje (van der Wal, Rutten 2013), apima autobiografijas, prisiminimus, dienoraščius, laiškus bei panašią privačiąją raštiją, iš kurios galima atsekti autoriaus savivokos ir tapatumo reprezentacijas (Baggermann, Dekker 2018). Lietuvoje egodokumentika pastarąjį dešimtmetį tapo tarpdalykines prieigas atveriančių tyrimų objektu, pateko į istoriografijos, šaltiniotyros, sociolingvistikos ir kitų sričių domėjimosi lauką, įsitvirtino tiek LDK paveldo, tiek XIX–XX a. šaltinių tyrimuose (žr. Pavecvičius 2013, 2017; Girininkaitė 2017 etc.). Egodokumentinė perspektyva leidžia matyti asmens privačiųjų šaltinių visumą kaip vientisą „to paties asmens veiklos ir mąstysenos liudijimų seriją“ ir „lygia greta traktuoti tuos pačius tekstus kaip asmens veiklos priemones, liudijimus ir rezultatus“ (Levina 2017, 74), privačiąją raštiją, „kuriai būdinga stipresnė ar silpnė kūrėjo ar sudarytojo asmens raiška, vertinti kaip tęstinumą“ (Girininkaitė 2017, 64).*

kolektyvinės traumos psichologijos ir kitų kontekstinių tyrimų medžiaga. Pagrindinis šio tyrimo objektas – asmeninio apsisprendimo paieškas ir savisteigą represinėmis sąlygomis liudijantys dokumentai: Dilio laišakai iš Karagandos lagerio (tarp jų ir rusų kalba) ir tremties bei jam siųsti artimųjų laišakai (1952–1957), tremtinio užrašai (1956), grįžus Lietuvon rašyti dienoraščiai (daugiausia 1957–1959), susirašinėjimas su sužadėtine, būsimą žmona Stase Steponavičiūte (ypač 1960–1963), *Sietyne X* skelbti Dilio prisiminimai apie Mamertą Indriliūną ir Bronių Krivicką, įvairių prisiminimų, tarp jų apie kun. Alfonsą Lipniūną, laiškų, studijų draugų laidotuvsė sakytų kalbų juodraščiai.

Tarp tyrimo objektų kaip intertekstinė ir kontekstinė medžiaga įtraukti kitų kartos atstovų, bendramokslų šatrijiečių egodokumentiniai tekstai: Dilio asmeniniame archyve rasti studijų draugo Ambraziejaus Jonyno 1943–1944 m. rašyti laišakai, *Sietyne VII–X* skelbta Virginijaus Gasiliūno surinkta medžiaga su įvairių šatrijiečių prisiminimais, *Metuose* spausdinti Pranutės Aukštikalnytės-Jokimaitienės atsiminimai „Apie Gediminą ir save“, Alfonso Nykos-Niliūno laišakai, dienoraščiai ir kt. Panašaus pobūdžio kartos liudijimų esama ir daugiau, tačiau, tyrimą telkiant į Dilio pasirinkimo atvejo problematiką, stengtasi tiriama medžiagos imtį riboti. Kontekstiniam egodokumentų „patikrinimui“ svarbūs biografiniai duomenys imti iš 2000-aisiais Diliui *in memoriam* skelbtų tekstų ir asmeninio archyvo dokumentų, taip pat Lietuvos ypatingajame archyve saugomos bylos Nr. 43287/3.

Straipsnyje šie šaltiniai tiriami renkant is egodokumentinę prieigą, atliekama atvejo analizė. Tiriamo atvejo medžiagai įkontekstinti iš dalies pasitelkiami intertekstinės ir sociokritinės analizės įrankiai, Dilio egodokumentų liudijimai „tikrinami“ istoriškai patikimais, žinomais, paliudytais biografiniais ir foniniais faktais. Konkretaus ir iš pažiūros netipinio atvejo tyrimo mikroperspektyva atveria platesnę (tegu ir ne visai makro-) perspektyvą į vadinamosios 20-ųjų metų kartos apsisprendimus. „Prisilietimo prie praities“ (angl. *touching the past*) pojūtį (van der Wal, Rutten 2013) kelianti ir konkretaus asmens savastį atskleidžianti egodokumentika (dabartiniu populiariu žargonu, „jautri“ medžiaga) gali pati savaime komplikuoti objektyvią prieigą, trikdyti atsirbojimą nuo tiriamų tekstų. Šiuo atveju ją dar labiau sunkino asmeninis santykis ir dilema, susijusi su privačiąja medžiaga: kiek objektyvu remtis savo ar kitų Dilio artimųjų liudijimais? Viena vertus, būtent šie liudijimai gali patvirtinti egodokumentuose išskaitomas reikšmes, kita vertus, nors ir neatitikdami formaliųjų sakinio liudijimo kriterijų, jie gali kelti abejonių dėl savo tikrumo, kaip kad kartais kvestionuojamas sakininės medžiagos naudojimas sociologiniuose tyrimuose (Švedas 2015; Laumenskaitė 2016). Vis dėlto abejonę moksliniams tyrimams pasitelkiamų pasakojimų tikrumu labiausiai kelia pasakotojų atrankos ir klausimų formulavimo kriterijus, pasakojimo ir apklaustųjų gyvenimo (ne)atitiktis², o atvejo analizėje, paremtoje rašytine medžiaga, subjektyvumo išvengti bent didele dalimi įmanoma. Pristatant Alberto Dilio „gyvenimo projektą“³, nesiekiami kvestionuoti ar smerkti kitokių „projektų“, kelti santykinės jo vertės kitokių pasirinkimų atžvilgiu klausimo. Straipsnio tikslas yra rasti ir

² Laumenskaitės manymu, subjektyvumas čia neišvengiamas: „Kiek šie klausimai yra tikslingi? Ar atsižvelgti, kad jie neišvengiamai yra fragmentiški apklaustųjų herojų viso gyvenimo kontekste?“ (Laumenskaitė 2016, 138).

³ Terminas eksplikuotas Arūno Sverdiolo, rekonstravusio Nykos-Niliūno gyvenimo projektą (Sverdiolas 2015).

išryškinti Dilio egodokumentikoje savivokos ir asmeninio apsisprendimo bei jo pasekmių liudijimą, pasitelkus lyginamąją priegą ieškoti jo pasirinkimo prielaidų kituose 20-ųjų metų kartos liudijimuose, atkreipti dėmesį į pildytinas spragas šios kartos tyrimų lauke.

Kelios dienos po konferencijos Virginijus Gasiliūnas, didžiausias „tragiškosios kartos“ prikėlimo iš užmaršties „kaltininkas“⁴, savo tinklaraštyje (šis tas apie šį tą, 2019-06-20) brūkštelėjo:

Likiminiai kartos pasirinkimai nebuvo tik du – arba iš Lietuvos, arba į mišką; buvo toks pasirinkimas kaip Eduardo Mieželaičio, irgi 1919-ais gimusio, apie kurio kūrybą pranešimą skaitė Elena Baliutytė; buvo ir kitoks – kaip Alberto Dilio (1920–2000), perėjusio Karagandos lagerį [...]. Jei apie kartą, jos atstovų pasirinkimus, tai vis dėlto reikia imt maždaug 1917–1922-ais gimusius, kad ir Eugenijus Matuzevičius, ir Leonas Švedas, ir Jonas Sereikis, ir Pranutė Aukštikalnytė, ir nemažai kitų papultų, – va tada pasirinkimų / apsisprendimų spektras gali išsiskleisti.⁵

Iš tiesų konferencijos tezėse lyg ir buvo suponuojamas (ne)pasirinkimo diskursas, nurodant į nenugalimų aplinkybių veiksnį. Vis dėlto palikta vietos ir „laikysenų bendrystei ir atskirumui“, o šalia kalbėjimo apie momentines savivokas suteikta galimybė kalbėti ir apie kitokius įsisaugojimo apsisprendimo kelius, nors jie liko konferencijos užribyje⁶. O pasirinkimų juk būta labai įvairių: ištikus „laikų griūčiai“⁷ ir pirmajai dilemai, trauktis iš Lietuvos ar, „nežiūrint, kas beatsitiktų, pasilikti savo vietoje“ (Nyka-Niliūnas 2002, 79), pasilikusiems okupuotoje tėvynėje teko priimti sudėtingus ir skirtingus, kartais kardinaliai priešingus sprendimus. Ribinių situacijų akivaizdoje dar labai jaunų žmonių likiminiai pasirinkimai kartą išskleidė ir geografiškai, ir vertybiškai, nublokšdami net į priešingas sovietų valdžios atžvilgiu pozicijas, taigi apibrėžti jos vientisumą yra gerokai problemiška, bet atskirų konkrečių sprendimų refleksija gali padėti geriau suprasti jų ištakas, kartą vienijančias ir skiriančias paradigmas. „20-ųjų metų kartos“, „šatrijiečių“ sąvokos čia taikomos apibūdinti „maždaug 1917–1922-ais gimusiems“, 1938–1943 m. iš pradžių Vytauto Didžiojo universitete Kaune, paskui Vilniaus universitete studijavusiems literatūrinių, filosofinių, kultūrokritinių ar kalbamokslinių aspiracijų turėjusiems humanitarams, „Šatrijos“ korporacijos nariams. Atsisakoma į šios kartos apibrėžtį iškelti vieno ar kelių garsesnių asmenų pavardes arba ją taikyti išimtinai literatams (kitomis istorinėmis aplinkybėmis ir literatų ratas galėjo susiformuoti visiškai kitas, ir „žemininkų“ sąvoka neįsivirtinti).

⁴ 1989 m. gegužės 26 d. Vilniaus universiteto V. Krėvės auditorijoje su kitais sietyniečiais suorganizavęs šios kartos atminimo vakarą, tais pačiais metais pradėjęs rinkti ir *Sietyne* skelbti atsiminimus apie Indriliūną ir Krivicką, išleidęs Krivicko *Raštus* (1993, 1999), šiuo metu rengiantis Indriliūno raštus, nuolat skelbiantis įvairias kartos likimų ir tekstų atodangas.

⁵ Gasiliūnas, Virginijus. 2019. *Pakeliui į darbą xxi: apie konferenciją ir dar šį tą*. Available at: <<http://virginijusg.blogspot.com/2019/06/1186-pakeliui-i-darba-xxi-apie.html>>.

⁶ Apie beveik neaptartus kartos pasirinkimus svarsto ir istorinės refleksijos konferencijoje pasigedęs istorikas Antanas Terleckas (*Naujasis Židynys-Aidai*, 2019/5).

⁷ Terminas pasiskolintas iš Gasiliūno (Gasiliūnas, Krivickas 1999), kaip ir „tragiškoji karta“ (bene pirmąsyk – *Sietynas* VII, 66).

Bendrystė ir atskirumas taikliai apibūdina šatrijiečių, „pasiryžusių sukurti laisvos tautos vertą europinio lygio kultūrą“ (*Sietynas* VII, 66), tarpusavio santykį: Kazys Bradūnas prisimena, kaip per Vinco Mykolaičio-Putino globojamas popietes kone kibę vieni kitiems į atlapus, „oponentai lyg niekur nieko, draugiškai susikabinę, nueidavome į ramią kavinukę Literatų gatvėje“ (*Sietynas* X, 51; Gasiliūnas, Krivickas 1999, xxxii). Nyka-Niliūnas apie Bradūną dienoraštyje įrašo: „Mūsų nuomonės, požiūriai etc. dažniausiai nesutapo, ir daug kas galvojo, kad tatai turėjo mus skirti. Bet iš tikrųjų tatai mus jungė ir kaip tik dėl to mudu galėjom gan sėkmingai kartu dirbti“ (Nyka-Niliūnas 2009, 368). Jono Kazlausko, bičiulio nuo studijų laikų, laidotuvių kalboje Dilys prisimena: „Mes tų skirtingų nuomonių neišsižadėjom, bet draugais išlikom. Negi suvienodinsi visus požiūrius ir visas nuomones“ (juodraštis, 1984).

Alberto Dilio kelias iki studijų Vytauto Didžiojo universitete ir „Šatrijos“ ėjo iš Utenos apskrities Debeikių valsčiaus Gerkonių kaimo – čia jis gimė 1920 m. rugsėjo 7 d. Tėvams – Onai Baliūnaitei ir Kazimierui Diliui – Albertas buvo vyriausias iš 5 vaikų (užaugo sesuo ir 4 broliai). 1927–1931 m. lankė Debeikių pradinę mokyklą, kur buvo mokomas prezidento Antano Smetonos sesers Julijos, pastebėjusios ir skatinusios imlaus ir smalsaus vaiko gabumus. 1931–1935 m. mokėsi Anykščių progimnazijoje, 1935–1939 m. – Utenos gimnazijoje. Dar Anykščiuose įstojo į Ateitininkų organizaciją, aktyviai joje veikė, kaip ir žymesnieji šatrijiečiai, bendradarbiavo moksleivių žurnaluose *Ateities spinduliai* ir *Ateitis*, Zarasuose leistame žurnale *Skudučiai*. „Daugiausia rašė korespondencijas iš gimnazijos gyvenimo, pasirašydamas slapyvardžiais“ (Ruzgas 2009), už rašinius buvo ir premijuotas. Baigęs Utenos gimnaziją, 1939 m. rudenį įstojo į Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultetą ir pradėjo studijuoti lietuvių kalbą, literatūrą ir tautosaką. „Gimnazijoje aš irgi buvau ateitininkas pagrindininkas“, – rašys atsiminimuose apie Krivicką ir Indriliūną. Ateitininkai save suvokė kaip opoziciją Smetonos valdžiai: „[a]teitininkų moksleivių organizacija, kad ir uždrausta, veikė slapta, kartais veiklesniems ir nukentėti tekdavo: būdavo už „slaptą veikimą“ kai kuriems sumažinamas elgesio pažymys, o vienas kitas ir iš gimnazijos pašalinamas“; į „tuo metu valdžios ujamą ir tautininkų spaudžiamą minėtą fakultetą“ stota iš „jaunatvės idealizmo ir katalikiškos pasaulėžiūros“ (Dilys 1991, 26). Kritikuoti matomas valdžios negeroves, kaip prisimena Kazimieras Vasiliauskas, ateitininkai laikė piliečio ir krikščionio pareiga („Ne kartą mes rūsčiai kritikuodavome tautos vyriausybę, taip pat ir dvasininkus, kurie savo ūkiais kartais daugiau rūpinosi negu parapijiečių sielų poreikiais“, *Sietynas* VII, 78). Iš laiko perspektyvos Nyka-Niliūnas 1989 m. dienoraštyje įrašo (Nyka-Niliūnas 2003, 274):

Neįtikėtinai intensyvus Smetonos „renesansas“ anapus. Man dabar dėl to, kaip sakoma, nei šilta, nei šalta, nei liūdžiu, nei džiaugiuos. Bet universiteto metais man ir kitiems tos pačios kartos žmonėms, kurie nesimpatizavo vado kultui, jis buvo politinės priespaudos (nors ta „priespauda“ iš tikrųjų nebuvo tokia baisi, kaip mes tada manėme) simbolis, kartu savotiškas Prūgelknabe politinei energijai išlieti.

Dilys ir *Sietyne* skelbtuose prisiminimuose, ir kalbos atsikuriantiems ateitininkams juodraštyje (be datos, ?1991) prisimena panašiai:

Įsigalėjus autoritariniam režimui, 1930 m. uždraudžiama ateitininkams veikti vidurinėse mokyklose. Moksleiviai ateitininkai nepaklūsta tam draudimui ir veikia slaptai. Kai kas dabar tą draudimą pavaizduoja labai dramatiškai kaip didelį persekiojimą. Iš tikrųjų slaptai veikti nebuvo sunku, kai kuriems būdavo sumažinamas elgesio pažymys, vienas kitas buvo pašalintas iš gimnazijos, bet galėjo įstoti į kitą gimnaziją. [...] Labai gražūs prisiminimai iš to „pogrindžio“.

Ateidami į Vytauto Didžiojo universitetą dauguma jaunųjų ateitininkų jau žinodavo stosią į Vinco Mykoliaičio-Putino įkurtą „Šatrijos“ meno draugiją, „laisvesnės dvasios“, skatinusią domėtis „įvairių krypčių menu, literatūra, filosofija“ (Jokimaitienė 1992, *Metai* 9–10, 144–145). Dilio, kaip ir kitų šatrijiečių, prisiminimuose apie pirmąsias studijų dienas pabrėžiamas jaunatviškas entuziazmas, žinių troškulys, aistringas laktystymas po paskaitas (Dilys 1991, 27–30):

Tos pirmosios dienos universitete tokios įdomios: tiek daug rūpi pamatyti ir išgirsti. Prasideda paskaitos. Bėgioju iš vienos į kitą. Visa taip miela, įdomu ir žavu. Maceina, be kitų dalykų, skaitė ir Bendrosios mokslinio darbo metodikos kursą. Jis patarė daug paskaitų neklausyti. Didžiausia norma – tai dvidešimt keturios paskaitos per savaitę. Bet kur ten smalsus pirmakursis tokiu skaičiumi apsiribosi. Mamertas ir Bronius su paskaitomis jau apsipratę. Jie eina klausytis tik tų dalykų, kurie nurodyti reguliamine. [...] Studijų sistema buvo dalykinė, o ne kursinė. Tai dažniausia to paties dalyko klausydavo ir pirmakursiai, ir aukštesnių kursų studentai. [...] Taigi: pagrindinių dalykų klausėm kartu. [...] Kildavo labai gyvos diskusijos. Vienų mintys įskeldavo kitų mintis. Jaunų žmonių intelektai kibirkščiavo kibirkščiavo.

Dilio refleksijas apie studijų metus išskiria neblėstančio entuziazmo gaida⁸, klausantis paskaitų ir bendraujant su moksladraugiais patiriamas džiugesys, linksmumas:

Dažniausiai susirinkdavom prie fakulteto sargo staliuko. [...] Jaukus tas kampelis buvo. Atsidurdavom čia paskaitų metu, čia susiburdavom, popiet anksčiau atėję į paskaitas, o ir po paskaitų čia dažnai taip įsišnekėdavom, jog susigriebdavom tik pamatę, kad mūsų bičiulis sargas, jau iššlavęs ir užrakinęs auditorijas, laukia, kad ir mes keliautume namo.

Jaunystės džiaugsmas, žinių troškulys, idealizmas kartos prisiminimų diskurse dažnai užgožia grėsmingą istorinį foną: atgavus Vilnių „džiaugsmas buvo toks didelis!“ (Jokimaitienė 1992, *Metai* 9–10, 149), „neapsakomas“, „[t]uoju prasidėjo ekskursijos į Vilnių“, „išsiilgto, išsvajoto Vilniaus grožis mus apsvaigino, ir mes pamilom jį nemaria meile“ (Dilys 1991, 30); apie nerimą keliančius faktus žinoti nenorima (Nyka-Niliūnas 2002, 25):

⁸ Bendramoksliai užsimena apie pirmųjų dienų pakilumo atoslūgį, pvz., Jokimaitienės prisiminimuose aistringas susižavėjimas („Kur čia laikysies! Viskas taip įdomu!“) atslūgsta („Kaip impulsyviai puoliau į paskaitas, taip greit ir atšalau“), Čipkus nutaria nebelankyti kai kurių paskaitų, o bendras tendencijas apibūdina taip: „Pagal mano neseniai susipažintą trečiakursį studentą, pirmą mėnesį paskaitas lanką visi; antrą – trys ketvirčiai; trečią – pusė ir ketvirtą – vienas trečdalis – visi, kurie rimtai mokysis iki galo“ (Jokimaitienė 1992, *Metai* 9–10, 147; Nyka-Niliūnas 2002, 14). Nepriklausomai nuo paskaitų lankymo uolumo, tais neilgiais ikikariniais studijų metais išgyventą džiugesį deklaruoja dažnas, plg.: „Neprišimenu detalių, kalbų, tik bendrą jaunatvišką svaigulį“ (Jokimaitienė 1992, *Metai* 9–10, 148).

Vis dar visų lūpose Vilnius. Tai lyg ir galutinis išsilaisvinimo atbaigimas. Consummatum est! Kai kas su rūpesčiu primena: Vilnius tai Vilnius, bet iš bolševikų gautas. Nors tai ir būtų tikra grėsmė, aš apie tai nenoriu nieko žinoti, nenoriu galvoti, tik džiaugtis – vienas, visur ir su visais.

Dilys prisiminimuose apie Vincą Kazoką (juodraštis, be datos, po 1990) rašo:

Nors jau liepsnojo Antrasis pasaulinis karas, Hitlerio armija triuškino Lenkiją, bet mums atrodė, kad Lietuva, paskelbusi neutralumą, išliks nepaliesta. O spalio mėnesį Vilniui grįžus Lietuvai, buvom perimti nepaprasto džiaugsmo. Šiek tiek drumstė nuotaiką sovietinės bazės, bet juodas mintis nugindavom ir viltingai žvelgėm į ateitį.

„Humanitarų“ fakultetas perkeliamas į Vilnių; „teologai-filosofai“, „ilgesingai dairydamiės į Vilnių“, studijas tęsia Kaune. „Pavydėjom humanitarams“, „tuoj vėl važiuom grožėtis mylimuoju Vilniumi. Dabar vadovais mums buvo čia persikėlusieji šatrijiečiai Alfonsas ir Kazys⁹“; dar ir 1940-ųjų pavasarį „mes nejautėm, nenumatėm, kad nepriklausomos Lietuvos dienos jau suskaitytos“ (Dilys 1991, 30, 31).

Tik štai užgriuvo lemtingoji birželio 15-oji. Žvanga tankai Laisvės alėja. Stovim, galvas nuleidę, universiteto rūmuose. Dabar jau ir tėvynės dangus nebe tas, ir mūsų jaunystė nebe ta... Mūsų žemė pajuodo nuo juodos nelaimės.

Dilio prisiminimuose apie Indriliūną ir Krivicką, Gasiliūno prašymu rašytuose 1991 m., taigi iš penkių dešimtmečių retrospektyvos, ir toliau ryški ne „aš“, o „mes“ paradigma (Dilys 1991, 32), ženklinanti studijų metais išgyventą šatrijiečių kartos bendrystę, kurią pabrėžia ir šių į du mokyklinius sąsiuvinius sugulusių užrašų juodraščio pavadinimas „Su Mamertu Indriliūnu ir Bronium Krivicku į jaunystės dienas sugrįžus“. „Mūsų“ kartos vardu pasakojama ir apie padėtį, kurioje atsidadė studentai sovietams VDU Teologijos-filosofijos fakultetą uždarius: „Mums reikėjo apsispręsti, ką daryti, kur stoti. [...] Dauguma persikėlėm į Vilnių ir įstojom į Vilniaus universiteto Humanitarinių mokslų fakultetą“ (Dilys 1991, 32).

Labai mielos buvo studijos, mieli draugai, mielas studentiškas gyvenimas. Labai mums rūpėjo parodyti, kad esam nepalaužiami, kad neketinam prisitaikyti prie pasibaisėtinos santvarkos. Iš lituanistų į komjaunimą buvo įstoję gal trys. Ir tie nebuvo piktybiški. Stengėsi, naudodamiesi savo privilegijuota padėtimi, kitiems padėti. Daugumas studentų sekmadieniais dalyvaudavo šv. Mišiose šv. Jono bažnyčioj. [...] Mišias laikydavo ir pamokslą sakydavo kun. Alfonsas Lipniūnas. [...] Buvom įsitikinę, kad tarybinė valdžia neilgam [...].

Daugiskaitos, o ne vienaskaitos pirmasis asmuo, vyraujantis Dilio atgręžtyje į praeitį, jaunystės arkadiją, pabrėžia tapatinimąsi su savo karta, tiksliau, su jos paseistiniu, buvusiame laike fiksuotu vaizdiniu; nesmerkimo diskursas, kalbant apie pirmaisiais sovietų okupacijos metais prisitaikyti bandžiusius moksladraugius, netgi kiek disonuoja su sarkastiškomis pastabomis apie, matyt, tuos pačius asmenis Nykos-Niliūno dienoraštyje

⁹ Alfonsas Čipkus ir Kazys Umbrasas.

(Nyka-Niliūnas 2002, 42)¹⁰. Ir vienas, ir kitas mini detalių apie studentų randamus būdus pasityčioti iš naujai primetamo absurdo: Dilys pasakoja apie Kosto Korsako pradėtą skaityti kursą „Marksistinis požiūris į literatūrą“ („per jo paskaitas mes žymėdavom jo kirčio klaidas, kurių rasdavome beveik kas antrame žodyje“), Niliūnas – apie „įsisteigusį bedievių būrelį“, kviečiantį įsirašyti tam reikalui iškabintame lape, kuriame bemat atsiduria „pamaldžiausieji bendrabučio gyventojai, praecinančių pro šalį draugų arba priešų įrašyti. Pamatę, kaip šis reikalas vystosi, organizatoriai sąrašą nukabino, nes jame jau buvo pasirašęs net ir pats Josifas Visarionovičius Stalinas“ (Nyka-Niliūnas 2002, 42–43). Aukštikalnytės-Jokimaitienės to meto prisiminimuose, ypač apie gyvenimą Tauro bendrabutyje, daug šviesių akimirų: „Jaunystė yra jaunystė, ir visi „naujo gyvenimo“ baisumai mūsų tarsi nelietė. Dar ir tų baisumų per daug nebuvo. (Viskas dar priešaky.)“ (Jokimaitienė 1992, *Metai* 11, 120). Tačiau didieji sukrėtimai ištiko netrukus. „Ir štai užgriuvo baisiosios nelaimės dienos – birželio keturioliktoji ir penkioliktoji“ (Dilys 1991, 32), paskui vienus okupantus pakeitė kiti: „Išgyvenom išsivadavimo džiaugsmą, o po mėnesio pamatėm, kad esam pavergti naujos tironijos – rudosios. O šituos trejus metus gyvenom, tikėdami, kad demokratinės šalys nugalės šias abi tironijas ir mes atgausime laisvę“ ((Dilys prisiminimuose apie Vincą Kazoką, po 1990).

1941-ųjų rudenį vokiečių okupacijos sąlygomis „vargais negalais“ tęsiamos studijos (Dilys 1991, 34):

Pirmieji karo metai buvo nepaprastai sunkūs miestų gyventojams. Mes, jauni, dejuoti neketinom. Toks bausis karas. Vokiečių ir rusų jaunuoliai, tokių metų kaip mes, visi fronte. O mes studijuojam. Pasijausdavom lyg neverti tokios mums palankios dalios. Puskaniai, bet kuo puikiausios nuotaikos. Klausom paskaitų dėmesingai. Seminaruose gyvos diskusijos. Visur aktyviausi, veržliausi buvusieji šatrijiečiai (viešai studentų organizacijos nebeveikė). Įsimylėjom muziką: kas seknadienį einam į simfoninės koncertus. Pilna Filharmonijos salė. Ir visada tuose koncertuose būdavo mūsų labai gerbiamas ir mylimas V. Mykolaitis-Putinas. Šatrijiečiams jis buvo ypatingai palankus. Tame dešimtuose, kurį profesorius kviesdavo į namus, buvo tik vienas ne šatrijietis.

Pasak Bradūno, „lengviau atsikvėpdavome tik prof. Vinco Mykolaičio-Putino globojamose literatūrinėse popietėse“ (*Sietynas* X, 51; Krivickas 1999, xxxii). Dilys buvo vienas iš Mykolaičio-Putino „išrinktųjų“, kviečiamų į profesoriaus namus, dešimtuko. „Čia, prie kavos puodelio, gyvai šnekučiuodavom mus jaudinančiomis temomis, karštai ginčydavomės, buvo skaitoma sava kūryba.“¹¹ Kalbininkas Albertas Ruzgas *in memoriam* tekste, išspausdintame *Gimtojoje kalboje*, remiasi studijų draugų (Antanės Kučinskaitės, Bradūno ir kitų) liudijimais apie Dilio turėtus „tikrai didelius gabumus“, kuriems išsiskleisti vėliau sutrukdžiusios represijos. Mykolaičio-Putino, Sruogos seminaruose,

¹⁰ „Nuvertus buožių ir eksploatatorių valdžią ir atsivėrus platesniems horizontams darbo liaudžiai, bendrabutyje atsirado naujų gyventojų, kurie su visu bolševikišku budrumu seka, kas ką veikia, ką kalba, su kuo bendrauja.

Visame studentiniame gyvenime kas anksčiau buvo „nieks“, tas dabar tapo „viskuo“. Sudaromi įvairūs sąrašai. Visi laukia dar vieno – iš bendrabučio pašalinamųjų sąrašo. Jame busią visi neįrodę savo „proletariškos“ kilmės.“

¹¹ Cituojama iš rasto tarp Dilio rankraščių juodraščio, be datos, rašyto panašiu laiku kaip ir kiti prisiminimai apie tą metą (1990–1992).

pasak prisimenančiųjų, „reiškėsi kaip įžvalgus, pastabus, apsiskaitęs literatūros kritikas, turėjo savus literatūros vertinimo kriterijus, mokėjo pagrįsti savo nuomonę. Tačiau buvo kuklus, neskubėjo veržtis į spaudą“ (Ruzgas 2000, 44).

Išlikusiuose Dilio prisiminimų apie kun. Alfonsą Lipniūną juodraščiuose (Dilys 1995) minimas žydų žudynių siaubas ir šių baisių įvykių pasmerkimas kunigo lūpomis:

1941 metų rudenį [Lipniūnas] ragino nepasiduoti keršto dvasiai, ligi širdies gelmių sukrėstas kalbėjo apie masines žydų žudynes Paneriuose, baisėdamasis tokiu klaikiu penktojo Dievo įsakymo laužymu. Susijaudinęs skelbė, kad atsirado ir tarp mūsų tautiečių tokių, kurie sutepė rankas nekaltų žmonių krauju.¹²

Šiuose prisiminimuose ryškus stiprinančio ir raminančio, pasipriešinimą abiem okupacinėms valdžioms žodžiu ir veiksmais įkūnijusio kunigo paveikslas, jo pavyzdžio įtaka šatrijiečiams („liko jis mums neužmirštamas“, „žiburys, šviečiantis nuo kalno“):

Buvo kunigas Alfonsas Lipniūnas malonaus, švelnaus būdo, labai nuoširdus. Mylėjo ir suprato jaunimą. Kada tik užeidavom, tada maloniai sutikdavo, nors dažniausiai būdavo jau vėlus vakaras. Tik vėlai vakare ir galėdavom jį rasti namuose.

Stebėdavomės, kaip jis nepailsta: ir sielovados darbas, ir labdaros darbas, ir bendravimas su jaunimu.

Buvo gimęs visuomenininku, jį traukte traukė bendravimas su jaunimu.

Taip pat čia prisimenami karo lemti vilniečių vargai, šaltis ir alkis, Lipniūno organizuota maisto pagalba vargantiesiems:

Karo metu Vilnius buvo labai suvargęs, nuskurdęs. Gyventojai, neturintys ryšio su kaimu, buvo alkani. Lipniūnas organizuoja plačiausio masto pagalbą skurstantiems žmonėms. Kreipiasi į ūkinių įmonių bei įstaigų vadovus, prašydamas pagalbos. Ir paramos susilaukia. Padeda ir kai kurie provincijos kunigai, rinkdami vilniečiams aukas maistu.

Taip Lipniūnas sukūrė Laisvės fondą. Prisimenam, kaip vyko šalpos darbai. Jo bute maisto pakavimo centras. Butas dviejų kambarių: vienas kambarys visas užverstas maisto produktais, o ir kitame šeimininkui likę nedaug vietos. Guli krūvos maišelių. Į juos dėlioja maistą šiam darbui sukviestos studentės. Kitas būrys studentėlių nešioja šiuos maišelius tiems, kuriems pagalba reikalinga. [...] Taip nuoširdžiai rūpinosi alkstančiais žmonėmis. Rūpinosi, nerūšiuodamas žmonių pagal tautybę.

Tačiau atsiminimuose apie jaunystės draugus šatrijiečius didieji fone vykstantys baisumai paminimi tik probėgšmais, studijos net ir tokiomis sąlygomis prisimenamos šviesiai, akcentuojama vidinio pasipriešinimo okupacinei prievartai dvasia („Naciai nirto. Dabar jie bandė suformuoti lietuvių, latvių, estų SS legionus. Lietuvoj mobilizacija visiškai sužlugo: niekas nestoją“), viltingas bendras nusiteikimas dėl ateities („visi tikėjomės, kad karą laimės anglosaksai“¹³). Universiteto uždarymo diena žymi lemtingą lūžį:

¹² Prisiminimų apie kun. Alfonsą Lipniūną juodraščiai tikriausiai rašyti 1995 m. vasarį–kovą, rengiant kalbą Lipniūno jubiliejaus minėjimui Šv. Jonų bažnyčioje.

¹³ Šaltiniai liudija apie įvairias jaunųjų šatrijiečių taktikas atsiriboti nuo bauginančios tikrovės, pastangas išsaugoti vidinę laisvę: Čipkus ieško prieglobsčio savajame „aš“, tėvų namų „Edene“ arba knygoje, rinkdamasis „savotiško žiūrovo“ poziciją (Nyka-Niliūnas 2002, 54–59), Mačernis Nagiui deklaruoja: „Reikia užmiršt viską ir

1943 m. kovo 17-oji išliko atmintyje visam gyvenimui. Atimta mums buvo Alma Mater – Motina Rūpintojėlė. [...] Buvo suimta keliasdešimt įžymių lietuvių inteligentų. Suimtas ir mūsų profesorius Balys Sruoga. Pasklido gandas, kad prasidėjo jaunų vyrų gaudynės. Dauguma studentų tuoj išvažinėjo namo. Kai kurie iš mūsų neskubėjom. Nesinorėjo skirtis su Vilniumi. [...] Išgirdom, kad traukiniais išvažiuoti namo jau neįmanoma, kad stotyje tikrinami dokumentai ir jauni vyrai, neturintys darbo pažymėjimų, suimami. [...] Sutarėm keliauti trise pėsti. Kompaniją sudarė Mamertas, užpalėnas Aleksas Vaškėlis ir aš. [...]

Mes žingsniuojam toliau. Ši diena tokia graži. Naktį nutirpo daug sniego. Artėja pavasaris, ir tiek daug gyvybės ore jau atsiradę. Mamerto veidas šviečia iš gerumo ir linksnumo. Matyt, šiuo metu ir Heideggerį, ir Jaspersą primiršęs.

Antrąją naktį pernakojom už Aluntos Motiejūnų kaimė pas [Kazį – ODC] Umbrą. Truputį iš ten pajėję atsiveikinam su užpalėnu Aleksu, kuris nueina tiesiai į Uteną, o mes pasukam į Leliūnų vieškelį. Per Leliūnus, per Debeikius pareinam į mano gimtąjį kaimą – Gerkonis. Mamertas porą dienų pas mus pailsėjo. Ir aš jį per Svėdasus ir Šimonis pavežėjau ligi Kupiškio. Per šias dienas sniegas nuo kelio beveik visiškai nutirpo. Važiuom ratais. Iš Kupiškio ligi Vabalninko dar, regis, dvidešimt aštuoni kilometrai. Bet Mamertas nebeleidžia toliau jo vežti. Jis turi kupiškėnuose artimų giminių, aplankys juos ir kitą dieną pasieks Gataučius.

Grįžimu pėsčiomis iš Vilniaus į namus vėlyvą 1943-ųjų pavasarį baigiasi *Sietyne X* spausdintuose Dilio prisiminimuose apie Indriliūną ir Krivicką ryškus grįžimo į „šviesią jaunystę“ naratyvas: kitas epizodas perkelia jau dešimtmečiu vėliau, į 1953-iusius, į Karagandos lagerį, kur Dilys sutinka su Krivicku miške buvusį šio kraštietį Raginską.

Deja, kone visa Dilio studijų ir postudijinių metų egodokumentika, regis, negrįžtamai pražuvo: 1950-iaisiais per kratą saugumo konfiskuotus dienoraščius, laiškus, nuotraukas dar bandyta atgauti po reabilitacijos, tačiau gautas atsakymas, kad viskas sunaikinta¹⁴. Apie pražuvusius brangius „prisiminimus“ Dilys užsimena jau grįžus iš lagerio rašytame dienoraštyje (Dilys 1957):

Jeigu tie sąsiuviniai būtų išlikę, jų pagalba galėčiau daug pasinaudoti, atkurdamas savo jaunystės gyvenimą. [...] Tiek daug dalykų žuvo, tai atrodo, kad tų dienoraštinių pastabų nėra ko gailėtis. Bet jų gaila: ten bus daug pergyvenimų užfiksuota, kaip lygiai gaila ir tų nuotraukų, kuriose tiek daug mielų veidų, mano jaunystės dienų prisiminimų. Ir jas visas taip greitai užčiuopė stalčiuje ir visas paleido dūmais.

Iš didžiąją ribą žyminčių 1943–1944 m., kai vokiečiams uždarius universitetą dauguma studentų grįžo į savo tėviškes ir ten laukė nežinia ko, svarstydami pasirinkimų galimybes, Dilio archyve neišliko beveik nieko: vieninteliai tų ribinių metų liudytojai yra keli studijų draugo Ambraziejaus Jonyno, kuris vėliau taps Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Tautosakos sektoriaus vadovu, laišakai, rašyti jiems grįžus į tėviškes ir laukiant, kas bus toliau.

rašyt. Būt savo pasauly. Vis tiek juk jie negali įeit į mano pasaulį. Aš rašau, ir baigta. Ir man visai nesvarbu – gali būti ir viena armija, ir kita“ (Nagys, *Sietynas X* 1991, 45–46; Žvirgždas 2014, 14), „nuorodų į laiko ženklus, nerimo ir depresijos nuotaikų jo kūryboje ne daugiau negu anksčiau“ (Žvirgždas 2014, 18).

¹⁴ Dilio prašymas ir oficialus atsakymas yra išlikęs Lietuvos ypatingajame archyve saugomoje byloje Nr. 43287/3.

Tavo laiškas į mano galvą įneša labai daug šviesos, apie kurią čia, savo apylinkėje, aš nieko negaliu sužinoti. Pasirodo, kad tu ten daug tvirtesnis susižinojime, turi daugiau sau panašių draugų ir t. t. [...] Iš praeito Tavo laiško mane labiausiai pradžiugino žinia apie galimą baigimo teisę. [...]

Iš seniūno sužinojau šiek tiek pletkiško pobūdžio žinelių apie mūsų draugus ir artimiausius pažįstamus. Jis buvo susitikęs su Bradūnais, kurie irgi svarstę apie baigimą, tačiau išeidami vien tik iš logiško protavimo, o nesiremiami jokiais faktais. [...]

Tiek galiu paplepėti apie platesnius, toliau nuo manęs esančius dalykus. Dabar reikėtų apie save ir nuo savęs. Bet šį kartą neturiu nei noro, nei minčių, kurios būtų kam nors įdomios. [...] Iš viso, paskutinėmis dienomis pradėjau abejoti daugeliu dalykų, dėl kurių vertės žmonės paprastai klausimų nekelia. Manau, kad tokios mintys ir Tau labai dažnai ateina į galvą, kai „palieki vienas tarp žmonių“. Tokia jau, turbūt, žmogaus prigimtis, kad jis labai dažnai stovi ant abejojimų pagrindo, ant pagrindo didžiausių prieštaravimų ir stengiasi tarp jų surasti vieną tiesią liniją. [...]

Krekštėnai, 1943.VI.5

Jonyno laiškuose juntama abejonių, neapsisprendimo dėl ateities, nežinios ir miglotų vilčių dėl studijų baigimo ir apskritai dėl Lietuvos likimo būsena. Veidrodiškai atspindima, matyt, Dilio laiške apibūdinta jausena, „kai palieki vienas tarp žmonių“. Fiksuojami ir vidiniai savivokos poslinkiai, kintanti mąstysena:

Albertai, kai mes susitiksime, tai daugeliu atžvilgių tu mane pamatysi pastebimai kitokį. Aš pats pastebėjau, pavyzdžiui, kad mano brendime dabar vyksta persilaužimas. Į daugelį dalykų aš dabar žiūriu visai kitomis akimis, kaip anksčiau. Ir pats tai aiškiai jaučiu ir pastebiu, kad anksčiau buvo klysta. [...]

Krekštėnai, 1943.XI.5

Aną kartą aš žadėjau papasakoti Tau apie intymaus gyvenimo įdomias smulkmenas. Bet nuo šio ketinimo kol kas ilgesniam laikui atsisakau. Nedrįstu užsiimti smulkmenomis tokių didelių įvykių akyvaizdoje. Mat, aš tik dabar pajutau žiaurią karo didybę, kurią parodė man karo pabėgėlių likimas. Ir su baime turiu prisipažinti, kokie mes beverčiai visame šitame tautų susimaišymo laikotarpy. Todėl aš prieš tūkstančių kančias ir ašaras nedrįstu pasirodyti su savo asmeniniais kapryzais. Palauksim.

Krekštėnai, 1944.I.8

Iš Jonyno laišku sužinome, kad Dilys, kaip ir Čipkus, Bradūnas, Indriliūnas, Krivickas ir kiti, tais neaiškumo metais lankėsi Kaune:

Šio, reikia tikėti ankstyvo, pavasario saulė tesutirpdina visa tai, kas mus uždarė „nelaisvėje namų“. [...]

Tu laimingesnis tuo, kad teko progos apsilankyti Kaune. Aš iš namų kiek toliau nebuvau išvažiavęs, todėl, suprantama, ir informuotas daug prasčiau. Aš dar neparsigabenau net daiktų iš Vilniaus, nes vis viliuosi, kad teks į jį kada nors sugrįžti.

Krekštėnai, 1944.I.31

Dilio prisiminimų apie Indriliūną ir Krivicką juodraštyje yra išbrauktas sakiny: „1944 metų vasara gal daugelio mūsų buvo panaši į Mamerto vasarą, apie kurią labai ryškiai

pasakoja savo atsiminimuose Mamerto sesuo.“ Paskutiniai iš cituojamų Jonyno laiškų rašyti 1944 m. sausį. Netrukus likimų ratas įsisuks visu greičiu: tai tie metai, kai vieni emigruos, kiti išeis į miškus, kiti „liks čia, nežiūrint, kas beatsitiktų“, dalis jų grįš į auditorijas, o ir šių pasilikusiųjų sprendimai bus nevienodų atspalvių, nes dalis rinksis kolaboruoti, dalis – tyliai prisitaikyti, dalis – tyliai ar atvirai rezistuoti. Ambraziejus iš pradžių, kaip ir Krivickas su Indriliūnu, išeis į mišką, daugiau kaip po metų legalizuosis (Sauka 2016, 331).

Po lemtingųjų tėviškėje praleistų metų apsisprendęs likti okupuotoje Lietuvoje, bet į mišką neišėjęs, Dilys 1944 m. grįžo studijuoti jau į Vinco Kapsuko universitetą, Istorijos-filologijos fakultetą, ir jį baigė 1946 m. Tais pačiais metais jį ir Ambraziejų Jonyną sutinkame Aukštikalnytės-Jokimaitienės atsiminimuose, jos ir Gedimino Jokimaičio vestuvių vakarą nedideliame draugų būreliui susirinkus Bronės (Vosylytės) ir Jono Kazlauskų bute Paupio gatvėje (Jokimaitienė 1992, *Metai* 11, 132). 1947-aisiais Dilys pradėjo dirbti moksliniu bendradarbiu Lietuvių kalbos institute, žodynų redakcijoje, kartu su Brone Vosylyte-Kazlauskiene, Dominyku Urbu ir kitais redagavo Lietuvių kalbos didžiojo žodyno II ir III tomus (Pupkis 2012; Ruzgas 2000). 1947 m. išleistas II tomas sukėlė didelį triukšmą kaip „beidėjiskas, apolitiškas“, rengėjai pateko į saugumo akiratį, prof. Juozas Balčikonis buvo atleistas iš žodyno vyr. redaktoriaus pareigų. 1948 m. Dilys įsitraukė į katalikiškojo jaunimo (ateitinių) sąjūdį – Aušros Vartų kolegiją¹⁵. 1950 m. balandžio 5 d. buvo suimtas vidury dienos gatvėje – „privažiavo su vadinamuoju „viliuku“ ir prievarta įsisodino“ (Ruzgas 2000, 45; Kavaliauskas ir kt. 2000). „Iš pažiūros aš viską praradau per tas lemtingąsias 1950 m. balandžio mėn. 5 dienas: ir mokslinę karjerą, darbą pagal specialybę, ir pragyvenimo šaltinį“, – grįžęs iš lagerio rašys Dilys dienoraštyje 1957 m. vasario 22 d. Tąsyk buvo suimta nemažai studentų, keli Kauno kunigų seminarijos klierikai ir kiti to sambūrio nariai. Vienokiais ar kitokiais „siūlais“ su šia grupe buvo siejami ir keli jau suimti kunigai, tarp jų Kazimieras Vasiliauskas, taip pat Dangerutis Čebelis, apkaltintas už Putino eilėraščio „Vivos plango, mortuos voco“ tariamą autorystę ir iš meilės mylimam profesoriui ją prisiėmęs. Dilys, pusę metų kalintas ir tardytas KGB kalėjime Lukiškių aikštėje, 1950 m. spalio 14 d. nuteistas 10 metų kalėjimo (Kavaliauskas 2000; Kavaliauskas ir kt. 2000). Kalėjęs Karagandos lageryje 5 metus, o 1955 m. paleistas privalėjo pasilikti tremtyje, čia dirbo darbininku tiesiant kelius. Po amnestijos 1956 m. grįžo į Vilnių.

Dilio egodokumentų „miške“ išlikusi nemaža dalis lagerio metų korespondencijos; dauguma rusiškai ir lietuviškai rašytų laiškų išblukę, rašyti pieštuku, siųsti nelegaliai (pirmaisiais metais, iki Stalino mirties, oficialiai per metus buvo leidžiama išsiųsti tik du laiškus rusų kalba). Pirmasis išlikęs laiškas trumpas, itin sunkiai įskaitomas:

¹⁵ Ar nebus šio sambūrio inspiravęs kun. Lipniūno pavyzdys ir atminimas? Nyka-Niliūnas 1940 m. gegužės 4 d. dienoraščio įrašė mini: „Dabar kiekvieną rytą, kun. Lipniūno paprašyti, einame į ankstyvasias rytmetines pamaldas Aušros Vartuose“ (Nyka-Niliūnas 2002, 37). Vadinamųjų „Marijos vaikų“ sambūrio ir jo narių likimai dar irgi laukia savo tyrimo.

Brangieji tėveliai,

Griaudina mane ligi ašarų jūsų gyvenimas. Likot vieni vieni. Ir aš gerai įsivaizduoju, kokie liūdni vakarai tyliuose, tartum išmirusiuose namuose. Kaip jūs mane kiekvieną dieną atsimenate maldose ir šnekėdami tarpusavy, taip ir aš už jus kasdien meldžiuosi ir savo darbus ir visus vargelius aukoju Visagaliui, prašydama, kad Jis jus visus globotų, laimintų [toliau neįsk.]. [...]

Jūs paprašykite Aliunės, kad ji retkarčiais, bent kartą per du ar tris mėnesius atsiųstų man kokią nors gerą rusų kalba knygą. Bet knygą tegul siunčia registruota banderole, o ne siuntiny. [...]

Likit sveiki. Neverk, mamute, nesigraudink, tėveliuk. [neįsk.]

Jūsų pasiilgęs sūnus

Karaganda, be datos [?1951]

Knygų laiškuose iš lagerio prašoma nuolatos, dėkojama už siuntinius ir kaskart prašoma vietoj maisto įdėti knygų. Žinoma, ne bet kokias knygas galima siųsti, taigi prašoma rusų klasikų (Levo Tolstojaus, Dostojevskio, Aleksejaus Tolstojaus, „leidžiamų“ poetų), tarybinių lietuvių rašytojų knygų. Matyt, tas knygų prašymas ne visada artimiesiems buvo suprantamas ir netgi erzino. Tolima giminaitė ir draugė Alberto seseriai Elenai 1952 m. iš Irkutsko tremties siųstame laiške, be kita ko, rašo:

Tiesa, bevažinėdama supratau, kad teisingai daro Tavo brolis, kad prašo knygų, o ne maisto, tai aš Tau patarsiu, kad jei prašo knygų, tai būtinai jam pasiųsk, nes tokiose sąlygose knygos gali būti daug brangesnės negu maistas, nes maistu dabar kai kur gerai aprūpina, taip, kad labai daug dėl maisto nesirūpink.

Ust Uda, 1952.XI.1

Seseriai ėmus siųsti knygų, vėliau kiekviename rašytame laiške brolis įdėdavo naujus „knygų užsakymus“, taip pat rūpinasi sesers dvasinėmis reikmėmis, pataria, kaip esamomis sąlygomis lavintis, kokias knygas skaityti. Pavyzdžiui:

Aliune,

[...] Jeigu nuo kasdieninio darbo dar kartais lieka laisvo laiko, tai protingai jį išnaudok. Skaityk pirmoj eilėj klasikus: Puškiną, Šilerį, Šekspyrą ir kitus. Iš lietuvių rašytojų patarčiau gerai išstudijuoti visą Pečkauskaitės-Šatrijos Raganos kūrybą. Man rodos, rasi daug sielos giminystės. Tik gal sunku gauti jos knygas. [...] Nueik į simfoninės muzikos koncertus. Nevenk ir gerų filmų – o tokių pasitaiko. Aš žinau, kad mažai laiko šitiems dalykams belieka, bet jeigu lieka, tai tegul tomis poilsio valandėlėmis meno kūriniai atgaivina, turtina ir skaidrina. [...] Praėjusiame laiške prašiau trijų knygų, jeigu gavai, tai žinai, kokių. Jei negavai, tai tiek to, nebekartosiu. Siųsk registruota banderole. Galima ir siuntiny.

Dabar dar aš vėl su knygomis. Neseniai buvo minima didelio rusų poeto F. T. Tiutčevo 150 m. sukaktuvės. Kartais žvilgterėk knygynuose – gal bus išleistas jo poezijos rinkinys. Tada nupirk ir atsiųsk. Anksčiau jo mažai spausdindavo, bet šįmet ryšium su sukaktuvėm galėjo išleisti. [...] Dar būtų gerai, kad atsiųstum kurį nors tomą Cvirkos raštų. Vieną kurį nors. Jo raštų pas mane buvo. Tai atsiųsk ar Franką Kruką,

*ar ką nors kitą. Tai tokie knygų užsakymai 1954 metams. Daugiau su knygomis ilgai nekamuosiu. Bet šitas, jeigu galėsi, atsiųsk [...].
Sudiev! Adresas ant voko netikras¹⁶*

Brolis

Karaganda, [1953].XII.10

Turbūt brolio laišškai darė seseriai įtaką; viename laiške motinai ji netikėtai įrašo: „Aš gyvenu turiningą gyvenimą, esu sveika ir linksma.“ 20-ųjų metų kartai knygos turėjo ypatingą reikšmę; neslopstantį jų troškulį nesyk mini Nyka-Niliūnas (pirmąjį karo rudenį jam knygos „atrodo vienintelė išeitis, vienintelė laisvo gyvenimo garantija“, Nyka-Niliūnas 2002, 59), Indriliūno ir Krivicko seserys (*Sietynas* VIII, 131, 141). Lagerio sąlygomis knygų alkis nenumalšinamas; cituojamieji Dilio laišškai iliustruoja jų poreikį ribinėmis aplinkybėmis, jose randamą paguodą („Aš gal dirbtinai ir nevykusiai dažnai griebiuosi palyginimų ir sugretinimų iš literatūros. Bet didieji rašytojai dideli gyvenimo žinovai, jie pastebi tipingus gyvenimo reiškinius“, laiške seseriai 1955 m. balandžio 15 d., atšventus šeštąsias „sielvarto ir atsiskyrimo Velykas“). Knygos čia – ir įrankis kovoti su atskirtimi, kurios motyvas ryškia gija eina per lagerio laiškus, ypač dramatiškai suformuluojamas šiame, rašytame prieš pat Kalėdas:

*[...] Mes esam **taip atskirti** [čia ir toliau paryškinimai – ODC], kad jokių pasimatymų neduoda, nors kartais savieji ir atvažiuoja. Ir šią vasarą pas vieną buvo atvažiavę senutėliai tėvai, bet su jais pasimatyt neleido. Net nepranešė, kad jie buvo atvažiavę, tik taip pasitaikė, kad jis iš darbovietės iš statomo namo pamatė juos einant gatve, tai tik ranka pamojavo ir viskas. O nabažėliai tėvai buvo atvažiavę tūkstančius kilometrų. Ir iš viso jūs turbūt neturite supratimo apie tuos lagerius, kuriuose aš gyvenu. Jums yra tekę susidurti su žmonėmis, kurie atliko bausmę ankstyvesniuose lageriuose, kurie maždaug egzistavo ligi 1948 metų. Nuo 1948 metų dauguma politinių kalinių yra uždaryti vadinamuose speclageriuose, ypatinguose lageriuose. Čia gyvenimas daug kuo skiriasi nuo ankstyvesniųjų lagerių gyvenimo. Gyvenimo sąlygos yra daug geresnės, darbas nebetoks varginantis. Čia sėdi tik politiniai, nebėra nei žmogžudžių, nei vagių, kurie taip kamuodavo politinius kalinius anuose lageriuose. [...] Bet šituose lageriuose yra labai griežta drausmė, todėl jie ir vadinami ypatingo režimo lageriais. Per metus mums galima rašyti tik du laiškus (apie tai jūs jau žinote). **Jokie pasimatymai su savaisiais neleidžiami. Ant mūsų visų drabužių yra įspausti numeriai, numeris ir ant kepurės, ir ant vatinio, ir ant kelnų, ir ant švarkelio. Kai pirmą dieną atvažiavau, **baisu pasidarė, kaip baisu būdavo žiūrėti į žydus, ant kurių nugarų vokiečiai klijuodavo žvaigždes.** Bet dabar pripratau, atrodo, taip ir reikia. Naktį barakus, kur mes gulim, užrakina. Į darbą varo nemažas skaičius kareivių su atkištais šautuvais, prie kurių pritaisyti durtuvai. Taigi labai saugo, ir **kaip raupsuotieji esam atskirti**¹⁷. Ligi šiol viso to nerašydavau, bet matau, kad jūs neįsivaizduojate tikrosios padėties, tai sumaniau parašyti. Eina kalbos, kad režimas sušvelnėsias, bet kol kas viskas lieka taip pat. [...]***

Karaganda, [1953?].XII.22

¹⁶ Šis priedašas rodo, kad laiškas siųstas nelegaliai. Tuo metu dar nebuvo leidžiama siųsti laišku lietuvių kalba. Būdai, kaip perduoti nelegalius laiškus, artimiesiems ne sykį nurodomi Dilio laiškuose („Lauksiu vėl tokio laiškelio kaip gavau. Geriausia įdėti antrą dugnelį į konservų dėžutę, ir tarp tų dugnelių įdėti laiškėlį. O dėžutę pridėti taukų arba sviesto“).

¹⁷ Represinių organų taktika politinių kalinių ir tremtinių atžvilgiu išryškinta istorinių traumų psichologijos tyrimuose: „Sovietinė valdžia nesitikėjo jų paveikti, todėl siekė sunaikinti arba izoliuoti“ (Gailienė 2008, 206).

Atribojimas nuo likusio pasaulio anapus lagerio sienų, tėvynės ir artimųjų laiškuose nusakomas nepereinamos užtvaros, raupsuotųjų, atskyrimo, paženklavimo (numeriais, simboliškai siejančiais sovietinio lagerio kalinius su Dovydo žvaigždėmis nacių ženklintais žydais) terminais; atskirtyje pasiekiančios kalbos apie režimo sušvelnėjimą,ėjusios nuo Stalino mirties, atrodo lyg iš nerealių fantazijų srities. Tačiau galų gale režimas iš tiesų buvo sušvelnintas; 1954 m. gegužės 24 d. laiške Dilys rašo:

Šį kartą turiu šį tą nauja parašyti iš savo gyvenimo, nes mūsų gyvenimo sąlygose yra žymių pasikeitimų. Nuo balandžio mėnesio pabaigos susilpnintas režimas, kuris ligi tol buvo labai griežtas. Ligi balandžio pabaigos buvo leidžiami tik du laišakai rusų kalba, dabar leista rusų kalba rašyti du kartu per mėnesį. Ligi šiol pasimatyti su savaisiais buvo negalima, o dabar leisti pasimatymai. Be to, viena valanda sutrumpintas darbas.

Dar ne visiems metams praėjus, kaliniai jau įsigudrina ir nusifotografuoti („siunčiu keletą nuotraukų, padarytų labai nekaip, mėgėjiškai, dar labai greitai traukiant, skubant. Tos nuotraukos nevykusios, išėjusios nekaip, bet panašumas yra, vis bus šioks toks prisiminimas“, 1955.IV.15), o dar už dviejų mėnesių išleidžiamas iš lagerio, bet, dideliame nusivylimui ir nusiminimui, paliekamas tremtyje ir toliau išgyvena atskirties situaciją:

*[...] turiu šį kartą parašyti didelę naujieną – birželio 13 d. mane paleido iš lagerio. Ši naujiena būtų tokia didelė ir džiaugsminga, jeigu būtų man leidę grįžti namo. Bet aš paliktas tremtiniu Karagandoj. Taigi šis pasikeitimas mane ne tik nenudžiugino, bet daugiau prislėgė ir nuliūdino. Atrodė, kad čia jau arti namai, savieji, o dabar **vėl nepereinama užtvara**. Du mano bendrabyliai, kurie irgi buvo Karagandoj, bet kitoj vietoj, paleisti visiškai namo. Aš juos buvau susitikęs ir įdaviau jiems laiškelį parvežti jums. Kai rašiau tą laiškelį, dar buvo vilties kibirkštėlė ir man išvažiuoti. [...] Ir jau vieną dieną sprendimas buvo pasikeitęs mano naudai, bet galų gale vistiek buvau paliktas čia tremtiniu. [...] Tiesa, vienas mano draugas bendrabylis, kuris kartu su manimi buvo, liko visiškai nepaleistas. Kita draugė bendrabylė, kuri netoli nuo mūsų, irgi dar nieko nežino, tebesėdi. O aš jau nebekalyns, bet jau tikras tremtinys. Paso man neduoda, o duos kažkokį liudijimą. [...] Šį kartą atvirai prisipažinsiu tėveliuko žodžiais: „Esu sveikas, bet nelabai linksmas.“ Iki šiol visada džiaugdavausi gera nuotaika. Ir nuoširdžiai džiaugdavausi. Dabar labai prislėgė tas **neleidimas grįžti iš šio dykumų ir dulkių miesto**. Bet Viešpaties siųstą kryželį priimu kantriai. Žinau, kad po truputį išblaškysiu tą liūdną nuotaiką, nes žinau, kad mane gaivins tas, kuris visada meiliai kviečia prie savęs visus vargstančius ir prislėgtus. Žinau, kad jis manęs neapleis ir naujų vargų kelyje.*

Karaganda, 1955.VI.24

Iš to laikotarpio yra išlikusių smulkia rašysena mažuose lapuose primargintų popierėlių, liudijančių, kokios intensyvios dvasinės pastangos buvo dedamos, bandant įveikti užplūdusį nusiminimą. Šie užrašai – skausmingas dvasinis dienoraštis, užfiksuotas intymus, kasdienis augustiniškas šaukimasis Dievo pagalbos, maldomis išsiveržiantis prašymas neapleisti ir stiprinti („Viešpatie, kuris leidai man pabaigti vieną vargų kelią ir palengvinai mano dalią, neapleisk, nepalik manęs vieno naujame bandymų kelyje“ (1955.VIII.28); „Aš esu tikras, neabejoju, nesvyruoju, kad pagalba ateis, kad ištersiu, nes Tu, Viešpatie,

stiprinsi ir palaikysi“ (1955.VIII.31) ir t. t.). Vidinės pastangos duoda vaisių – po trijų mėnesių rašytame laiške deklaruojama jau kita nuotaika. Reflektuojami lageryje patirti sunkumai ir juos išverti padėjusi atgręžtis į praeitį, tėvų namuose leistas dienas, ateities viltys kreipiamos į sugrįžimą namo¹⁸:

Aš gyvenu neblogai. Sveikata gera, nuotaika giedri, tikra dangaus palaima lydi mane naujame gyvenimo kelyje. Tas liūdesys, kuris buvo mane apėmęs, kai negalėjau grįžti pas jus, jau seniai išnyko. Ir gyvenimo sąlygos žymiai geresnės kaip lageryje. Pirmaisiais– antraisiais lagerio metais teko nemažai pavargti. Dabar aš dažnai prisimenu, koks nykus, koks sunkus buvo pirmasis ruduo lageryje. Sugrįždavom iš darbo labai vėlai vakare, suvargę, nusiminę, o žmonių lagery buvo kimšte prikimšta, tai teko ilgą laiką nakvoti koridoriuje. Atsimenu, kaip liūdnei kaukdavo Kazachstano dykumų vėjas, o miegoti būdavo šalta, tai tokiomis naktimis prisimindavau vakarus, leistus tėvų namuose, namų židinį ir jo jaukumą¹⁹. Paskutiniu laiku sąlygos ir lageryje žymiai pagerėjo. Bet vis tiek nepalyginti geriau grįžti į bendrabučio kambarį niekieno nevaromam, neplūstamam. Bendrabutis, kuriame gyvenu, gan švarus, sutvarkytas, kas savaitę keičia patalą, yra vietoje pirtis, kurioje kasdien išsimaudome. Gyvename kambarielyje keturi lietuviai, visi kambario draugai labai geri vyrai. Tai ir nuotaika visai neprisilęta, netokia kaip lageryje. [...]

Nepamačiau, kaip prabėgo vasara. Labai daug tikėjau iš rudens, man vis atrodė, kad rudenį gal ištrūksiu iš šios nusibodusios dykumų šalies ir sugrįšiu pas jus. Dabar, tur būt, jau teks viltis kaupti į kitus metus. Bet aš nenusimenu. Esu įsitikinęs, kad anksčiau ar vėliau sugrįšiu. [...]

Karaganda, 1955.IX.28

Ta nuotaika išlieka laiškuose per tolesnius tremties metus, artimieji net nėra linkę ja tikėti, kaip matyti iš vieno sesers laiško:

*[...] Tėveliukas rašė, kad klebonas baisiai džiaugėsi tavo laišku. Jis tą laišką laiko, kaip brangenybę. Kai kuriems savo pažįstamiems jis paskaito tavo laišką. Pas mus labai kalba, kad šiais metais tikrai paleis kalinius ir išvežtuosius. Aš irgi tuo pradėdu tikėti, nes dabar tikrai ką kalba, tą iškalba. [...] Nors tu rašai, kad esi sveikas ir stiprus, bet mes tuo dažnai suabejojame. Iš kur tau tiek jėgų? Juk visą laiką taip sunkiai dirbi. Nors dabar, kai esi laisvas, truputį prisiziūrėtum savo sveikatą. Baigęs tokį sunkų dienos darbą, nebesikamuok su tuo skaitymu. Pakaks tau jau tų žinių. [...]*²⁰

Vilnius, 1956.IV.13

¹⁸ Arūno Sverdiolo išryškintas Nykos-Niliūno dienoraščiuose paseistinis ir retrospekcinis projektavimas, nuolatinė atgręžtis į praeitį, kaip ir grįžties pastanga (Sverdiolas 2015), į ją projektuojama viltis gali būti tiriama ir visai kartai būdingos išlikimo strategijos požiūriu.

¹⁹ Dažnas laiškuose iš Karagandos jaukių namų prisiminimas, padedantis išverti lagerinės tikrovės vakarus, koreliuoja su karo metais Nykos-Niliūno iš Vilniaus rašytų laiškų namiškiams reminiscencijomis: „Tada gera gryčioje, nes laukuose dar pučia žvarbus vėjas. [...] Vakare, vienas sėdėdamas, prisimenu Jus ir jaučiuosi, lyg tai būčiau namie prie ugnies...“ (2019, 117). Kai Pranutės Aukštikalnytės-Jokimaitienės „Skausmo pasakose“ grįžtama į namus („Aš sugrįžau į savo seną, tylią tėviškę – / Ir negaliu tau pasakyt, kaip gera čia...“, Aukštikalnytė-Jokimaitienė 1993, 75), jie, pasak Aurelijos Mykolytės, „virsta tik prisiminimu, ilgesio sapnu, bet jau ne gyvenimo tikrove. Patirtis yra visai kita, nederanti su ankstesniaja“ (Mykolytė 2018, 11).

²⁰ Atkreiptinas dėmesys: artimiesiems nerimą keliantis nuolatinis knygų skaitymas taip pat yra išlikti padedančios strategijos įrankis.

Sesers išreikšta viltis išsipildo: netrukus paleidžiamas iš lagerio ir 1956 m. liepą grįžta į Lietuvą. 1957–1959 m. dienoraščio įrašai fiksuoja dar vieną lemtingą pasirinkimo, kaip išlikti, situaciją. 1957 m. vasario 8 d., grįžus į gimtuosius Gerkonis, „pas savuosius“, vėl pradedama „pasižymėti“ dienoraštyje („Ir štai po septynerių metų vėl įrašiau į sąsiuvinį, skirtą dienoraštinėms pastaboms“). Tai dienoraštis su datomis, bet be vardų: rašomas sau, smulkiu, sunkiai įskaitomu raštu (kamufliuotinė strategija, kad nepageidaujamiems skaitytojams būtų sunku įskaityti), neminimi arba užšifruojami vardai. Pirmajame įraše apgailėstaujama dėl KGB rūmuose pražuvusių „jaunystės prisiminimų“²¹, patvirtinama, kad neįskaitoma rašysena dienoraščiuose neatsitiktinė: „Nemažai jų pakliuvo ten, kur labiausiai neturėjo pakliūti: tiems baisiojo požemio valdovams [...] teko gerokai patriūsti, kai jie bandė sužinoti iš tų mano lapų, parašytų smulkia ir tyčia skubia, painiota rašysena.“

Rašoma mokykliniuose melsvuose sąsiuvinčiuose, įvardytuose kaip „Pasižymėtiosios gyvenimo skeveldrėlės“ (1957), „Skeveldrėlės. Atošvaistės“ (1957–1958), „Atošvaistės“ (1959). Šių dienoraščių rašymas – tarsi bandymas susirinkti, sulipinti galvoje, atmintyje pabirusias pastarų metų gyvenimo dalis, jaunystės ir lagerio išgyvenimų duženas, mėginimas susigrąžinti savastį, kuri iš tiesų nėra prarasta, tik jai reikia suteikti ryškesnius kontūrus. Rašymas sau veikia kaip terapija, traumos įveika, gijimo būdas, priemonė, padedanti priimti lemtingą sprendimą, pasitarus su savimi, Dievu ir sąžinės kriterijais. Ilgainiui „skeveldrėles“ keičia „atošvaistės“, gyvenimo vaizdas lyg ir vėl surinktas vientisybėn, bet prisiminimai, vaikystės, jaunystės dienų, o ypač iš lagerio, sugrįžta itin ryškiais atšvaitais. Fiksuojamos vidinės jausenos, „pergyvenimai“, „šis tas iš vidaus gyvenimo“, atsiminimų nuotrupos. Daug įrašų – meditacinio pobūdžio, kone kiekvienos dienos tekstas baigiamas asmenine malda, kaip ir tremties metų užrašų lapeliuose; tai „dvasinio dienoraščio“ bruožai. Patiriant „grįžimo traumas“²² padarinius prisimenamas lagerio dienomis padėjęs ištvirti gyvybingumas, kurį generavo bendraminčių ir bendralikimių „atskirties draugų“ bendrystė, viltis, kad jų auka ne veltui:

Kai žvelgiu į paskutinių metų gyvenimą, tai aš net stebiuosi, kad to gyvenimo įspūdžiai liko gyvi atminty, jog aš net galiu atgaivinti lagerio pavasarius, rudenis, žiemas ir vasaras, matau barakus, matau darbovietes, matau pažįstamų ir draugų veidus ir girdžiu jų kalbas. [...] Aš sakau, kad gal dėlto ir įsimušė sieloje tas gyvenimas, kad ir aš visą tą laiką karštai mylėjau gyvenimą, tikėjau ateitimi, kad didelio vargo ir priespaudos dienos nepaprastai ugdė, žadino, tvirtino gyvybinį instinktą. Įdomu, kad ir prisimeni dvasinės gėlos, liūdesio, skausmo, susirūpinimo valandų, bet nuobodžio ir nykumos valandos būdavo tik rytais, kai išeidavom į darbą. [...] Nebenorėčiau, oi nebenorėčiau ten grįžti, bet žvelgdamas į praeitį neplūstu tų dienų, nedejuoju, neverkiu dėl pakelto sunkaus gyvenimo, didžios priespaudos ir pažeminimo.

1957.II.19, antradienis

²¹ Žr. anksčiau šiame straipsnyje, p. 60.

²² „Grįžimas namo po kančių, po lagerių ir tremties turėtų reikšti traumavimo pabaigą, o ne traumą. Tačiau sovietinio gyvenimo dėsniai nebuvo paremti sveika logika ir teisingumu. Represuotųjų traumavimas tęsėsi ir toliau“ (Gailienė 2008, 90).

Taigi su traumine fizinės nelaisvės praeitimi susidorojama, randama būdų jai įveikti. Bet dabartis, kurioje reikia daryti naujų pasirinkimų grįžus iš nelaisvės į „laisvę“ (kabutėse, nes visa visuomenė nelaisva, valstybė okupuota ir atimta, tvyro opresyvi, grasos, melo atmosfera), atrodo sunkiau įveikiama. Situacijos schema tokia, kad įkalintas būdamas laisvas viduje, susiformavęs laisvoje Lietuvoje, idealizmo dvasioje, toks sugeba išgyventi ir lagerio ar tremties nelaisvėje, tarp įkalintųjų bendraminčių. Bet, grįžęs į „laisvą“ tarybinę Lietuvą ir pats būdamas formaliai laisvas, čia randa šokiruojančią, slegiančią tikrovę: ištisą dvasinės nelaisvės sistemą, įtvirtintą išorės struktūromis, iki pat kasdienybės smulkmenų darančią poveikį žmonėms, tarp jų ir jaunystės draugams. Dienoraštyje fiksuojamas sutrikimas grįžus į taip kardinaliai pasikeitusią Lietuvą, būtinybė apsispręsti dėl ateities, galimybių svarstymas. Galimi sprendimai sveriami moraliniais svertais:

[...] Štai, vakar stipriai paveikė mane apsisprendimas ateinančią savaitę išvažiuoti vėl iš namų, palikti juos vėl nežinia ar ilgam, o gal vėl keliems metams. [...] Užvakar per ataskaitinį susirinkimą ir kolūkio pirmininkas, ir rajono valsčiaus [?] atstovas? neįsk. ž.] savo kalbose priminė iš lagerių grįžusius ir niekur nedirbančius. Aišku, kad tas priminimas kartu yra ir tiesioginis grasinimas. Greičiausiai ir apie mane jis bus [?] informuotas. Reikia išvažiuoti. Bet kur važiuoti? Štai klausimas, kuris beveik visą laiką nuo sugrįžimo dienos apkartina nuotaiką. Dabar aš planuoju taip. Jeigu bus galima, apie porą mėnesių pabūsiu pas savo prietelių, tėviškai mane mylintį kun. [2 neįsk. ž.]. [...] Kad tik sveikas būtų gerasis kun., kad niekas nesukliudytų rasti pas jį prieglobstį bent porai mėnesių, kad niekas neimtų tuoj krapštyti. O ten pabuvęs, eičiau drenuoti. Jau dabar važiuodamas į Vilnių manau sustoti Švenčionėliuose ir užėiti į melioracijos skyrių. Norėčiau stoti darbininku. Darbo [?] valsčių bus, pernai buvo vykdomi ir šiemet bus vykdomi melioracijos darbai. Atrodo, kad tik fizinis darbas gali būti sau pragyvenimo šaltinis šiomis sąlygomis. Kai apie jį galvoju, darosi širdy ramu, plūsteli vilties iš laimingo pasitikėjimo srovelė, kad savo rankomis pelnysiu duoną niekam nepataikaudamas, melo, netiesos neskelbdamas. [...]

1957.II.21, ketvirtadienis

Lietuvos realybė grįžus, pokyčiai per septynerius metus apibūdinami „nuobodulio“²³ terminija: „nykuma“, „pilkuma“, „troškuma“ ženklina kilnių siekių devalvaciją, sumaterialėjimą, melo apsuptį, nuostabą keliantį pripratimą prie to melo; įrašai reflektuoja bandymus rasti sau vietą dusinančioje naujoje situacijoje, fiksuojamas besikartojantis jausmas, „kai palieki vienas tarp žmonių“, nepritapimas, pažįstamų vengimas:

*O dabar, kai sugrįžau, kai susidūriau su tėvynės gyvenimu, užplūdo sielą neaiškios ateities ir tolimesnio gyvenimo sukelti rūpesčiai. Kiek ten buvo milžino dvasios, tiek ji čia turėjo nusileisti prie žemės ir kasdieną dairytis aplinkui, [...] tebesiskverbiant neramiam klausimui: kas toliau daryti, kur dėtis, kur dirbti. Išnyko ištrėmimo dienų romantika, tas pasitikėjimas, kad prasmingas vargas, kad aukos dalia nešama. Čia aplink **taip pilka**, o kasdieninių rūpesčių aplink tiek daug. Ir visi tų rūpesčių iškamuoti, užuojauta kitiems*

²³ Atkreiptinas dėmesys: tarybinę tikrovę užvaldęs nuobodulys kaip idealų (ir toli gražu ne komunistinių) devalvacijos visuomenėje pasekmė dokumentuojamas 1957-aisiais, gerokai anksčiau iki vėlyvojo sovietmečio, kurio ribomis jį linkstama apibrėžti naujuose sovietmečio tyrimuose (Vaiseta 2014).

*atvėrusi, nė trupučio tos dvasios, tos nuotaikos, kuri nors skausmingomis ašaromis lydėjo žmones iki 1950 metų. Vargas, didis skausmas, sielvartas, jeigu žmogus į juos reaguoja, jeigu jausmai neatvipe, gyvenimą įprasmina, skaidrinančios, valančios kančios žymę suteikia. Bet kai su viskuo apsiprasta, kai viskas nebejaudru, kai gyvenimas susivedė vien tik į žiaurią kovą dėl duonos kąsnio, dėl apsilvilkimo, tai tapo **nyku, trošku, net dusina**. Toks įspūdis man dažnai susidaro, kai žvelgiu į dabartinį nelaimingos šalies gyvenimą. [...], **pilka, nyku, trošku**. [...] Ir aš stengiuosi nustumti neraminančias mintis. [...]*

Taigi aną dieną, parvažiavęs iš Vilniaus, išlipęs Žalioj palengva žingsniavau namo. Vakaras buvo dar toli, nutariau pareiti namo vakare. Dabar visa pakitę, visai kitas gyvenimas, ir aš prie jo nepritapęs. Taigi ir su senais pažįstamais netraukia susitikti, o tartum vengiu [...].

1957.II.21, ketvirtadienis

Apsisprendimo refleksija veda į jo deklaravimą sau, išsikristalizavimą rašant. Prasiveržiantis tragizuotas tonas, patosas, kiek anachronistinė, tarpukario estetikoje įstrigusi idealistinė kalbėsena, tarpais kone biblinė retorika irgi yra savotiški įrankiai gintis nuo dusinančios tarybinio gyvenimo tikrovės²⁴. Galimas pasirinkimas tikrinamas jaunystės idealų kriterijais, įpavidalinamas idealizmo, kilnių siekių – „supilkėjimo, suakmenėjimo“, subuitėjimo opozicija, dostojevskišku, kone manichėjišku gėrio ir blogio nesuitaikomumo diskursu:

Dvejojai galima žiūrėti į mano gyvenimo nelaimės, į praėjusių kelerių metų vargą, į dabartinę liūdną padėtį. Daugumai atrodo, kad gyvenimas pražudytas, vargas be prasmės. Žodžiu, galima pareikšti užuojautą, ir tuo viskas tegu baigiasi. Bet krikščioniui kitaip atrodo. Čia visa paaiškina šv. Povilo žodžiai: „Tikintiesiems visi dalykai išeina į gera.“ Aš ne viename laiške draugams ir saviesiems dėsciau šią mintį ir aiškinau, kad ne dejuoti ir ne apgailestauti reikia, kad taip išėjo, bet reikia džiaugtis ir dėkoti Apvaizdai, kad pravedė bandymų keliu, apsaugodama nuo daugelio pavojų [...]. Pirmiausia būtų tekę apsispręsti, ar aš pasirengęs įsijungti į aktyvesnę tarnybą melui, ar aš pasirengęs pilti pamazgas ant man brangių įsitikinimų. [...] (Turiu galvoj jau negalimą atvejį, prileidžiu, kad manęs nebūtų suėmę.) Tada aš būčiau turėjęs darbuotis toje geroje, geriausioje iš humanitarinių mokslų, specialybė. Iškilęs būtų ir disertacijos kandidato laipsniui gauti įsigijimo klausimas. Aš būčiau ją nesunkiai parengęs. Bet nebūčiau galėjęs apseiti, nepašlovinęs baisiojo tirono, nepasimeldęs melui, netiesai, nespyręs praeičiai ir praeities lituanistiniam mokslui. Gal būt, aš būčiau metęs institutą, gal būt, perėjęs į leidyklą. Gal ten mažiau to smilkymo. [...] Bet pasaulio aplinkoj gal būčiau surambėjęs, ar tik nebūčiau pasidaręs mažiau jautrus. Gal gyvenimo, buitiniai rūpesčiai būtų aplaužę didžiuosius polėkius ir šviesų idealizmą. [...]

1957.II.22, penktadienis

Asmeninio pasirinkimo paradigma koreliuoja su vidinio tobulėjimo programa (sušunkama: „kaip aš ilgiuosi dvasinio gyvenimo“; primenama sau nesmerkti kitaip pasirinkusiųjų:

²⁴ Įdomi paralelė: Darius Kuolys, prisimindamas *Stetyno* laikus ir jo leidėjų rašytas pakilios, romantizuotos retorikos pratarmes, teigia sąmoningą tokios stilistikos rinkimąsi kaip protesto prieš „nudrenuotą“, „mimikrinę“ sovietmečio intelektualų kalbą: „Tuo metu mes laužėme nusistovėjusių sovietmečio kalbėsena – tokią neutralią. Tai buvo kito kalbėjimo būdo pasirinkimas“ (*Kažkas tokio* 2015, 459).

„Šiandien jau noriu kitokių priekaištų sau padaryti. Lyg per daug jau prasimušė ta teisingo nuotaika, ir vėl skverbiasi griežtumas, aštrumas paklydusiems. Čia jau reikia gerai prisiziūrėti, ir sprendžiant apie kitus neskubėti“, 1958.V.16), apsvarstant tiek savo, tiek studijų metų bičiulių pasirinkimus vengiama teisuolio pozicijos, kitaip pasirinkusieji draugai nesmerkiami, veikiau apgailimi:

*[...] Neabejoju, kad visa prarasdamas aš visa įgijau [...] ²⁵. Kai aš žvelgiu į kai kuriuos savo draugus, pasimetusius karjeros kelyje, man darosi jų gaila. Kažkokia **nykuma**, rūpesčiai, ta visur spaudžianti ir juos **prievartaujanti melo rutina** juos išsunkė, iščiulpė gyvybės syvus. Kažkoks **suakmenėjimas, supilkėjimas**. Baisi ta **tarybinio gyvenimo rutina**, ir nelaimingas vargas tam žmogui, kurį ji užslegia visu svoriu. Aš norėčiau, kad jiems nukristų žvyras nuo akių, kad jie pamatytų savo dvasios neturtą ir vėl imtų semti tikrojo aukso.*

O jiems truputį gaila manęs: gal kaip jiems atrodo (taip aš spėju) truputį nevykėlio, o taip pat dėl nelaimės sužlugdžiusio gyvenimą.

O kai aš žvelgiu į tą bandymų metų, sieloje darosi giedra, pajuntu gaivių jėgų antplūdį ir palaimingą, viltimi nutviekstą sušildytą nuotaiką.

1957.II.22, penktadienis

Nuo tarybinio gyvenimo nykumos nuolatos ginamasi atgręžtimi į praeitį, dėl priimtų nelengvų sprendimų nesigailima:

[...] Jeigu sieloje ramu, jeigu nesijauti nusikaltęs Visagaliui ar artimui, tai laimės, giedros spinduliai prasimuša pro sielvartą, vargų, nelaimių, rūpesčių dangą. [...]

O iš tikrųjų visa mano gyvenimo eiga palaipsnis artėjimas į dvasinį sąmoningumą [...]. Kokia nuostabi buvo mano jaunystė, kiek kilnių polėkių, užsimojimų, planų, svajonių tais žydėjimo metais.

1957.VIII.14. Žolinės išvakarės

Sielos ramybė deklaruojama kaip idealus atitinkančio sprendimo, pasirinktos tolesnės gyvenimo linijos pasekmė, skausmingi pasirinkimai ir išbandymai – kaip dvasinio sąmonėjimo, savasties steigimo, kurio ištakos tvirtai įsišaknijusios idealistinėje jaunystėje, etapai. Reflektuodamas, kokius sprendimus būtų darę Indriliūnas ir Krivickas, jeigu nebūtų žuvę tokie jauni, po trisdešimties su viršum metų rašys: „Nepajėgtume nei Indriliūno, nei Krivicko įsivaizduoti filosofijos mokslų daktarais, autoriais studijų, kuriose gyvasis Dievas niekinamas, lenkiamasi baisiajai tironijai, šlovinamas melas ir smurtas. Jie paliko drąsos ir ištikimybės tiesai pavyzdį“ (Dilys 1991, 41).

Vis dėlto pasirinkimo kainą teko mokėti didelę. Širdis buvo išsiilgusi humanitarinio, filologinio darbo:

[...] Aš pats jaučiuosi, kad esu pašauktas žodžio darbui – gyvo, tariamo ir rašyto, popieruje užšifruoto žodžio. Labiausiai man traukia, vilioja literatūros kritiko ir

²⁵ Dienoraščio apmąstymuose apie pasirinkimą ir jo kainą galima įžvelgti nesyk čia sau primenamų ir cituojamų apaštalo Pauliaus laišku intertekstinę įtaką, plg.: „Mes visaip slegiami, bet nesugniuždyti; mes svyruojame, bet neprarandame vilties. Mes persekiojami, bet neapleisti; mes parblokšti, bet nežuve“ (2 Kor 4, 8.9) ir kt.

literatūros istoriko darbas. Jaučiu, kad turiu šiam darbui gabumą ir didį patraukimą. [...] Antras mėnuo gaunu patikrinti vertimų iš anglų kalbos. Tai labai geras darbas: ir užsidirbu duoną, ir pats kalbos mokausi, ir nei kiek šis darbas nesikerta su sąžine, su įsitikinimais. Tokio darbo, kurį dirbdamas būčiau priverstas skelbti melą, tarnauti baisiajai propagandai, negalėčiau dirbti. Laikysiuos ligi galo, nors ir labai sunkus būtų gyvenimas, nors ir labai tektų vargti. [...]

Gerkoniai, 1957.VIII.21

Albertas Ruzgas apie padėtį, kurioje atsidūrė iš Karagandos grįžęs Dilys, rašo: „Bet čekistai jo ir toliau nepalikto ramybėje: apstatė sekliais, pasirūpino, kad būtų pažemintas. Visi žinybų vadovai lyg susitarę atsisakė Dilį priimti į inteligentišką darbą“ (Ruzgas 2000). Pastovaus darbo nei būsto ilgai neturėjo („Jau dveji metai ir aštuoni mėnesiai kaip grįžau tėvynėn. Ir dabar keliauju ir keliauju jos takais ir keleliais. [...] Neturiu nuolatinio darbo, bet dažnai jo gaunu ir kol kas duoną užsidirbu. Neturiu savo pastogės, bet prigludžia savieji“²⁶, Gerkoniai, 1959.IV.1). Dominyko Urbo rūpesčiu iš Valstybinės grožinės literatūros leidyklos kurį laiką gaudavo vertimų, redagavo verstines knygas. 1960 m., dėl įsitikinimų atsisakęs versti ideologines knygas, pradėjo dirbti Elektrėnų elektrinės statyboje, nuo 1962 m. vasario iki 1963 m. spalio – Šiaulių statybos trešte darbininku. Negalėjimas įsidarbinti ir prisiregistruoti Vilniuje apsunkino vedybų planus. 1963-iaisiais rašytuose laiškuose sužadėtinei Stasei Steponavičiūtei prasiveržia ne abejonės savo pasirinkimu, bet didelio nuovargio, kančios dėl žlungančių vilčių, sutrikimo gaida:

Mieļoji Stase,

Sunki būna ta būklė, kai žmogus nebeturi, kur dėtis. [...] Sunkiausia būna, kol įstoji į darbą, kol išaiškini darbdaviams, kodėl tenka dirbti ne pagal specialybę. Visiems atrodo keista, kaip žmogus, baigęs mokslus, negali gauti tinkamesnio darbo. Pats fizinis darbas tai man nesunkus, bet sunkūs patiriami pažeminimai. Darbovietėj bendro darbo draugai irgi būna smalsūs ir domisi [...]. Ir ilgą laiką jiems būna nesuprantama, kas tas per keistuolis žmogus: mokytas, o dirba tokį sunkų darbą. [...] O aplink kiek tenka prisiklausyti keiksmų, bjauriausių blevyzgy.

Ne vienam iš ankstesnių mano pažįstamų atrodo, kad tokio gyvenimo pasirinkimas tai kažkokie mano kaprizai. Bet tai ne kaprizai, ne kažkoks užsispyrimas. Atvedė mane į šį kelią gyvybinės reikšmės apsisprendimas [...]. Kai užgriuvo audros debesis ant mūsų krašto, buvau dar jaunas. [...] Ir dėl to susirūpinimo, kad gyvybinės tautos šaknys nebūtų pakirstos, teko atsidurti už grotų. Bet tie kalinio metai liko man tokie šviesūs, vargdamas tiktai džiaugiausi [...]. Iš ten sugrįžus, buvo labai sunku, kur nors pastoviau įsikabinti. Tarpais gaudavau neblogo darbo, kartais būdavau bedarbis. Pagaliau reikėjo ieškotis pastovesnio darbo. Pagal specialybę nuolatinio darbo gauti neįmanoma. [...] Tai ir atsidūriau statyboje, kur atsiduria daug visokių žmonių, negaunančių kitur darbo. [...]

Ir kaip galima tokiam plikam pradėti šeimos gyvenimą?

Ginkūnai, 1963.V.9

²⁶ Dilio reflektuojama „klajūniška dalia“ koreliuoja su benamystės paradigma Aukštikalnytės-Jokimaitienės „Skausmo pasakose“: „Aš sėdžiu svetimų tylių namų verandoj. [...] Seniai jau neturiu savų namų ir vaikščioju po svetimas sodybas“ (Aukštikalnytė-Jokimaitienė 1993, 85).

Sužadėtinės Stasės laiškuose juntamas tvirtumas ir tikrumas. Pasiryžusiai susieti savo gyvenimą su „neturinčiu, kur dėtis“, buvusiu kaliniu, principingai atsisakančiu rinktis kompromisų, prisitaikymo kelią, labiausiai ir imponavo jo idealistinis pasirinkimas, o praktinių išeičių ieškoti ėmėsi pati:

Mielas Albertai,
 [...] labai dėkui už laišką, kuriame išdėstei savo skausmus ir pergyvenimus. [...] Reikia tik nenusiminti ir pradėti tvarkytis taip, kaip atrodo būtų geriau. [...] Jau seniai galvoju, kaip išbristi iš šios klampynės, bet iki tolei dar nebuvo kaip. Bet dabar jau skaitau, kad būtų daug geriau ir lengviau keliauti mums drauge. [...] Kada nepakeliamai būna sunku man vienai, aš visada Tavęs ilgiuosiu ir noriu su Tavim dalintis, guostis, džiaugtis ir išlieti ašarą kartu. Tu man palikai vienintelis žemėje draugas, guodėjas ir globėjas. [...] Žinok, Albertai, kad mums apsivedus yra viltis gauti geresnį plotą. Juk aš dirbu šioje vietoje²⁷ jau dvylika metų, mane puikiai žino kuo aš alsuoju, bet dėl to niekas nesmerkia ir jeigu dabar aš atsisakyčiau šitos pastogės užsigautų visi mano artimieji, kurie galbūt ateityje mums padės geriau įsitaisyti. [...] Dabar dėl pačios mūsų materialinės padėties [...] tai nėra reikalo laukti kažkokių ypatingų sąlygų. Mes jau dabar beveik turime, tik būkime malonūs neskaičiuokime kieno tos sąlygos, nes jeigu jau nusprendėm vienas kitam padėti, tai drąsiai spauskime rankas ir keliaukime drauge. Viešpats padėjo iki tolei, manau, kad neapleis ir ateityje, tik reikia juo pasitikėti.

Vilnius, 1963.V.19

Verta atkreipti dėmesį į Stasės žodžius, kad žinodami apie jos pažiūras ir draugystę su Albertu kai kurie bendradarbiai (Kultūros ministerijos darbuotojai!) jos nesmerkė ir dargi buvo linkę padėti: tai liudija tam tikrą atsisakiusių prisitaikyti asmenybių poveikį tarybinei aplinkai, dalies kitaip pasirinkusiųjų pritarimą, tegu ir tylų²⁸. Sužadėtiniai susituokė 1963 m. rugsėjo 21 d., apsigyveno bendrabučio kambarėlyje ministerijos vidiniame kieme (Basanavičiaus g. 5). Artimųjų rūpesčiu Albertas Dilys pagaliau gavo registraciją Vilniuje ir nuolatinį krovėjo darbą „Pergalės“ saldainių fabrike. 1966 m. buvo reabilituotas.

Po vestuvių dienoraščių įrašai keletui metų nutrūksta. Gimsta vaikai. 1970 m. įrašuose vyraujančios temos: darbas, nuolatinis nuovargis, trūksta pinigų knygoms, laiko „studijoms“, rašymui: protinės veiklos poreikis didžiulis, o darbo tikrovė slegia:

Vartau Didįjį lietuvių kalbos žodyną. Tėviškėj turiu pirmuosius tris tomus. O Vilniuj neturėjau nė vieno tomo. Dabar mielasis Algis [Kavaliauskas – ODČ] dovanojo keturis žodyno tomus (tarp jų ir naujai perredaguotą I tomą). Didis turtas. Pats nebegalėjau įsigyti. Labai mažai tegalim skirti knygoms.

1970.IV.7

Vakar vakare mane buvo labai prislėgusi ta bjauri vagystė. Dingo šokolado, kuris jau buvo priimtas, dėžė. Ką tik priėmė, o mes tuoj krovėm į vežimėlius ir aptikom, kad vienos dėžės trūksta. Nemalonu, nesaugu visiems. O materialiai atsakingam žmogui –

²⁷ LTSR kultūros ministerijos archyve. Toliau minima „pastogė“ – ministerijos bendrabučio kambarys su bendra virtuve.

²⁸ Būta, žinoma, ir tokių, kurie skundė ir šnipinėjo. Vis dėlto Stasė Dilienė išdirbo Kultūros ministerijoje dar 12 metų ir 1975-aisiais pati pasiprašė atleidžiama iš šio darbo, nebeapsikentusi saugumiečių nuolatinį „vizitų“ pas bendradarbius, nenorėdama jiems užtraukti naujų nemalonių.

ekspeditoriui jau ir bėda. [...] Tik turiu išlikti susitelkęs, visada dėti pastangas, kad išlaikyčiau širdį kilnią.

1970.IV.17

Ir vėl neberasdavau keliolikos minučių šiems puslapėliams. Ta eibė darbų ir darbelių ir nepakankamas poilsis po pagrindinio sunkesnio darbo būna pateisinamos priežastys, dėl kurių atidedu rytdienai šitokį „rašto darbelį“ [...].

1970.VI.10

Labiausiai suvargstam dėl to, kad labai maža miego. Grįžtu iš darbo naktį, pusėj pirmos. [...] Dažnai dar pasišnekam. Ir pasidaro viena, ar pusė antros. Ryta gana anksti nubunda vaikai. S. keliasi pusryčių virti. Keliuosi ir aš, nubėgu į krautuvę. Ir vėl nauji dienos rūpesčiai. Kartais atrodo, kad griūtom ant žemės ir miegotum ilgai ilgai, viską užmiršęs, viską palikęs. Bet vėl pasipurtai, vėl įtempi jėgas ir vėl eini krauti. Ir tas mieguistumas išsiblaško, vėl pagyvėji. Bet, žinoma, daug brangių jėgų tenka skirti tokiai įtemptai dienai. Gale savaitės būna jau labai sunku. [...]

1970.VI.11

Nusistovėjusiame gyvenime ir toliau nesileidžiama į kompromisus, išlaikant pasiryžimą „laikysiuos iki galo, nors [...] ir labai tektų vargti“: „Pergalės“ fabrike išdirbs iki pensijos, 1980-ųjų.

Dėl savo pasirinkimų Dilys niekada nesigailėjo ir jais neabejojo, kasdienybėje išlaikė nuolatos giedrą dvasią, sveiką humorą, tvirtą viltį, kad dar sulaukysiąs sovietų imperijos žlugimo. Nuolat lavinosi, daug skaitė, per kelis dešimtmečius sukaupe nemažą biblioteką (Ruzgas 2000). Nors visą laiką išlikęs saugumo akiratyje – pasiklausymo aparatas buvo įmontuotas namų telefone, šnipinėti buvo „įdarbinti“ kaimynai (Daukšienė 2005, 4), neįjautė jokios baimės, per radiją namuose nuolat buvo klausomasi laisvojo pasaulio žinių įvairiomis kalbomis. Palaikė ryšius su rezistentais, daugiausia katalikiškos pakraipos, taisė „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ tekstų kalbą, disidentui Vladui Lapieniui padėjo rašyti straipsnius, kalbas, oficialius laiškus, talkino liturginius tekstus rengusiam kun. Vaclovui Aliuliui, su kuriuo ir karštai susiginčydavo redakciniais klausimais. Nepamiršo ir žodynininko veiklos: nors nebegalėjo prisidėti prie Lietuvių kalbos žodyno rengimo ir redagavimo, visą gyvenimą nesiliovė jam rinkęs savo gimtosios Debeikių tarmės žodžius, anot Aldono Pupkio, „buvo geras žodžių rinkėjas – iš viso surinko apie 3 tūkst. žodžių“ (Pupkis 2012).

Dilio atvejis nėra tipinis: tokie atvejai bent jau sociologiniuose ar sociokultūriniuose tyrimuose dažnai paliekami už tyrimo imties ribų²⁹. Jis nėra visiškai tipinis nei savo kartos kontekste³⁰: dienoraščiai liudija, kad pasirinktas net menkiausią kompromisą su sąžine

²⁹ Pastaraisiais metais suskubta skelbti (Ramonaitė 2011, 2015; Ramonaitė, Kavaliauskaitė, Klumbys 2015) dar spėjamas užrašyti sakinčius liudijimus žmonių, kurie, „pasirinkę gyventi ne sistemoje [...] turėję atsisakyti karjeros, aukšto socialinio statuso perspektyvų. Dėl to šie žmonės ir jų pasakojimai atsidūrė istorijos paraštėse“ (Ramonaitė ir kt. 2015, 7). Autentiškų rašytinių liudijimų kol kas težinoma labai nedaug: Ainė Ramonaitė teigia, kad pagrindžio visuomenė „nerašė arba sunaikindavo dienoraščius, nuotraukas, užrašus“ ir nurodo tik vienintelę išimtį – paskelbtus žymiojo rezistento Antano Terlecko dienoraščius ir prisiminimus (Ramonaitė 2015, 23–24).

³⁰ Net ir pripažįstant, kad „pasipriešinimas režimui neabejotinai turi kelis lygmenis“ ir gali būti aptinkamas „nekompromisinėje nuostatoje totalitarinės tvarkos atžvilgiu“ (Putinaitė 2007, 263), vis dėlto toji „nekompromisi-

atmetantis kelias turėjo sunkių pasekmių. Iki 9-ojo dešimtmečio pabaigos buvo nutrūkę ryšiai su kai kuriais kitaip pasirinkusiais jaunystės draugais. („Inteligentiškus“ darbus dirbusiems tekdavo leisti į didesnius ar mažesnius kompromisus, atiduoti tam tikrą moralinę duoklę, Dilio žodžiais, „pasmilkyti“, bet buitį buvo lengvesnė, honorarai už vertimus ir redagavimą, atlygis už mokslinį darbą – gana dosnūs.) Savita ir Dilio egodokumentuose paliudytų pasirinkimų istorija ir jos refleksija. Čia fiksuojamas būtent vidinis pasipriešinimas, deklaruojama jo paralelė: iš jaunystės idealų išaugusi dvasinė branda, gyvenimo prasmės paieškos ir pasirenkama „švarios sąžinės“ pozicija, už tai sumokant represinėje visuomenėje privalomą kainą – karjeros galimybių, darbo pagal specialybę atsisakymą, atskirtį, skurdą. Minėtieji imperatyvai yra aiškiai suformuluoti egodokumentuose ir atvirai vykdomi, kaip liudija šeimos narių ir artimų draugų prisiminimai, visais gyvenimo aspektais: neslepama pozicija nuo bendradarbių, kaimynų, kitų aplinkinių; šeimoje diegiamos krikščioniško gyvenimo praktikos; namuose laikomasi „nesumaterialėjimo, nesuvienodėjimo, nesupilkėjimo principo“; vaikai nestoja į pionierius nei komjaunuolius, mokykloje atsisako piešti piešinius ateistine tematika (Daukšienė 2005, 4); vidiniame gyvenime siekiama dvasinio tobulėjimo, kovojama su ydomis, su noru griežčiau smerkti kitaip pasirinkusius; teikiama moralinė ir materialinė parama disidentams, represuotiesiems (Kavaliauskas ir kt. 2000; Jonynas 2000); prisidedama prie pagrindinės veiklos; atsisakoma bijoti.

Nors po lagerio ilgiems dešimtmečiams atsiribojo nuo kai kurių buvusių pažįstamų, su dalimi savo kartos draugų Dilys buvo išlaikęs dvasinę bendrystę, artimai bendravo su Gediminu ir Pranute Jokimaičiais, Brone ir Jonu Kazlauskais, sekė išėivijon pasitraukusiųjų šatrijiečių veiklą, džiaugėsi po 1990-ųjų sugrįžtančiais į jo gyvenimą jaunystės bičiuliais ir atgautais ryšiais. Prisiminimuose apie Vincą Kazoką Dilys mini Karagandos lageryje puoselėtą svajonę kada nors susitikti ir išsikalbėti su jaunystės draugais. Įsidėmėtina ir čia vartojama „mes“ paradigma:

Mūsų, studijų draugų šatrijiečių, nevienoda dalia. Vieni, artėjant frontui, bėgo tolyn į Vakarų [...]. Kiti likom Lietuvoj. Kai kurie iš mūsų išėjo į partizanus ir žuvo miške. O kai kuriems buvo lemta atplaukti į Gulago salyną. Teko ir man su kitu šatrijiečiu pagyventi saloj, kuri vadinama Karaganda.

Ten gyvendami neliūdėjom. [...] Dažnai prisimindavom mums brangius mokslo draugus, svajodavom, kaip susitiksim, kiek daug kalbos turėsime.

Dilio archyve išliko daugelio nuo 1989 m. rašytų laiškų „atgautiems“ jaunystės draugams – tiek išėiviams, tiek „vietiniams“ – juodraščių. „Išsišnekėjimo“ motyvas kartojasi beveik visuose. „Mielieji Kazimiera ir Kazy, – rašo Bradūnams, – dažnai prisimenu praėjusių metų rugpjūčio 31 d., kai susitikom Vilniuje, netoli Katedros. [...] Ir tos kelios valandos besikalbant buvo palaimos valandos“ (1991.VII.1). „Mielas Eugenijau, – dėkoja Eugenijui Matuzevičiui atsiprašydamas dėl uždelsto atsakymo į šio laišką, – [I]abai mielas, labai nuoširdus Tavo laiškas, norėjosi laiške iš visos širdies išsišnekėti.“ Ir daug „šnekasi“, pavyzdžiui, apie Bronių Krivicką:

nė nuostata“ sociokultūriniuose tyrimuose aiškiau neapibrėžiama, kartais neskiriant nuo „buitinio pasipriešinimo“ (Putinaitė 2007, 277) ar tiesiog konstatuojant, kad nesisteminės nuostatos retai kada buvo reiškiamos atvirai (Ramonaitė, Kavaliauskaitė 2015, 43).

Tokia jaudinanti tema – Broniaus žuvimo tiksli data, vieta ir tokios klaikios aplinkybės (išdavystė). [...]

Broniaus kūrybinis palikimas gausus ir turtingas. Teisybę sakai, kad jis ir mąstytojas, ir poetas, ir publicistas. [...] Ir vėl negali atsistebėti, kokios kūrybinės potencijos būta Broniaus. Tiek prirašyta partizanaujant! [...] Man Broniaus poezija – lyg ir šaltoka. O Tau koks įspūdis? Šaltumas dvelkia ir iš Putino poezijos. Labai gražus Broniaus verstas Gėtė. [...] Tuoj ateis laikas, kai visa Broniaus kūryba bus atskirai išleista, kai bus ji nuodugnai tyrinėjama. Jau daug pasidaruota Virginijaus Gasiliūno.

Dabar kūrybinis gyvenimas Lietuvoj apmiręs. Tai jeigu dabar Broniaus raštai būtų išleisti, nesulauktų deramo atgarsio. Dabar didžiausias deficitas ne knygu, o skaitytojų. [...] Linkiu šventinio džiaugsmo ir Kalėdų ramybės.

Vilnius, 1991.XII.24

Pasirinkimas, neišvengiamai vedantis į atskirtį, verčiantis pasijusti, kad „palieki vienas tarp žmonių“, vis dėlto leido ir užmegzti ryšį su bendraminčiais „neprisitaikėliais“, ir slapta imponavo kitaip pasirinkusiems draugams. Ambraziejus Jonynas 2000 m. *Metuose* išspausdintame *in memoriam* tekste apie Dilį prabilo su idealistiniu jaunystės laikų patosu: „Reikėjo didvyrių (nė kiek neperdedu) iš pačių lietuvių tarpo, kurie neįsivaizdavo gyvenimo be laisvės, teisybės, tikėjimo. Šiame kontekste išryškėja ir A. Dilio pastangų didžioji vertė, kurią privalu paskelbti visiems“ (Jonynas 2000).

Minėtųjų Alberto Dilio egodokumentų medžiaga, marga ir įvairi, savotiška XX amžiaus inteligento disidentų *silva rerum*, atskleidžia, kokia buvo bekompromisų sprendimų kaina represinėmis ir opresinėmis sąlygomis ir kokie jie vis dėlto buvo nelengvi. Visuose šiuose tekstuose ryškus savisteigos ir asmeninio pasirinkimo diskursas, fiksuojamas individualaus apsisprendimo prielaidos ir po refleksijos atmetamos alternatyvos; po pasirinkimų apsvarstomos jų pasekmės, kurias patvirtina Dilio biografijos faktai ir jį pažinojusiųjų atsiminimai. Analizuotuose Dilio egodokumentuose ryški atgręžtis į praeitį, jaunų dienų ir tėvų namų arkadijos idealizavimas, idealistinė, patosiška intonacija, solidarumo su patekusia į „istorinę griūtį“ 20-ųjų metų idealistų karta (kuri suvokiama paseistiškai, kokia buvusi jaunystės laike) teigimas, pastebimi ir kai kurių kitų buvusių šatrijiečių egodokumentuose. Atgręžties į savo kartos jaunystę diskurse apie save dažnai kalbama daugiskaitos forma „mes“.

Norisi pridurti keletą žodžių apie išliekamąją Dilio egodokumentų vertę: jo rašytiniai liudijimai galėtų būti sociokultūrinių, istorinių tyrimų perspektyvų objektas; be netipinių atvejų sovietmečio pjūvis lieka nepilnas. Dilio egodokumentikoje reflektuojamų pasirinkimų paradigma svarstyтина kartos tyrimų kontekste.

Rankraštiniai šaltiniai iš Alberto Dilio asmeninio archyvo

- Dilio Alberto laišškai seseriai Elenai Dilytei. Karaganda. 1952–1956.
- Dilio Alberto laišškai tėvams, broliams ir seseriai. Karaganda. 1951–1956.
- Dilio Alberto laišškai Stasei Steponavičiūtei. Gerkoniai. Ginkūnai. 1960–1963.
- Dilio Alberto užrašai. Karaganda. 1956.
- Dilio Alberto dienoraščiai. Gerkonys. Ginkūnai. Vilnius. 1957–1971.
- Dilio Alberto prisiminimai apie kun. Alfonsą Lipniūną. Juodraštis. 1995.

- Dilio Alberto prisiminimai „Su Mamertu Indriliūnu ir Bronium Krivicku į jaunystės dienas sugrįžus“.
Juodraštis. 1990.
- Dilio Alberto prisiminimų, laiškų, kalbų juodraščiai, užrašai, išrašai. 1984–1997.
- Dilytės Bronės laiškas Elenai Dilytei. Ust Uda. 1952.XI.1.
- Dilytės Elenos laiškas Albertui Diliui. Vilnius. 1953–1956.
- Dilytės Elenos laiškas Onai Dilienei. Vilnius. 1956.IV.13.
- Jonyno Ambraziejaus laiškas Albertui Diliui. Krekštėnai. 1943–1944.
- Steponavičiūtės Stasės laiškas Albertui Diliui. Vilnius. 1960–1963.

Kiti šaltiniai ir literatūra

- Aukštikalnytė-Jokimaitienė, Pranutė. 1993. *Sugrįžimai*. Parengė Kęstutis Jokimaitis, redaktorius Virginijus Gasiliūnas. Vilnius.
- Baggerman, Arianne, Rudolf Dekker. 2018. Jacques Presser, Egodocuments and the Personal Turn in Historiography. *The European Journal of Life Writing* VII, 90–110, <https://doi.org/10.5463/ejlw.7.263>.
- Daukšienė, Ona. 2005. Dienoraštis. *Naujasis Židinys-Aidai* 1–2, 3–5.
- Dilys, Albertas. 1991. Į jaunystės dienas sugrįžus. *Sietynas* X, 26–41.
- Gailienė, Danutė. 2008. *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba.
- Gasiliūnas, Virginijus. 1999. Laikų griūtys. *Bronius Krivickas. Raštai*. Parengė Virginijus Gasiliūnas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, xvii–lvi.
- Gasiliūnas, Virginijus. 2019. *Pakeliui į darbą xxi: apie konferenciją ir dar šį tą*. Available at: <<http://virginijusg.blogspot.com/2019/06/1186-pakeliui-i-darba-xxi-apie.html>>.
- Girininkaitė, Veronika. 2017. *Silva rerum* termino, žanro bei tipologijos interpretacijos: Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių atvejis. *Bibliotheca Lituana IV: privačioji raštija ir egodokumentinis paveldas*. Sud. Arvydas Pacevičius. Vilnius: Akademine leidyba, 41–68.
- Jokimaitienė, Pranutė. 1992. Apie Gediminą ir save. *Metai* 9–10, 140–154; *Metai* 11, 117–133; *Metai* 12, 124–134; 1993, *Metai* 1, 134–142.
- Jonynas, Ambraziejus. 2000. Ir stiprūs medžiai palūžta. *Metai* 7, 157.
- Kavaliauskas, Algirdas. 2000. Iš atsiminimų. *XXI amžius* 7 (816), 2000 01 26, 8.
- Kavaliauskas, Algirdas et al. 2000. Nutilo kaip varpas. *XXI amžius* 45 (854), 2000 06 14, 7.
- Krivickas, Bronius. 1999. *Raštai*. Parengė Virginijus Gasiliūnas. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Laumenskaitė, Irena Eglė. 2016. Kas tikro? Apmąstymai apie nevienareikšmę sovietmečio patirtį ir jos tyrimus. *Colloquia* 37, 137–148.
- Levina, Jūratė. 2017. Nežinomas Greimas egodokumentų archyve. *Darbai ir dienos* 68, 71–84, <https://doi.org/10.7220/2335-8769.68.3>.
- Mykolaitytė, Aurelija. 2018. Pranutės Aukštikalnytės-Jokimaitienės sugrįžtantys tekstai: skaudūs pokario liudijimai. *Žiemgala* 1, 10–14.
- Nyka-Niliūnas, Alfonsas. 2002. *Dienoraščio fragmentai 1938–1975*. Vilnius: Baltos lankos.
- Nyka-Niliūnas, Alfonsas. 2003. *Dienoraščio fragmentai 1976–2000*. Vilnius: Baltos lankos.
- Nyka-Niliūnas, Alfonsas. 2019. *Namai visuomet lieka namais: Alfonso Nykos-Niliūno laiškas namiškiams*. Parengė Virginija Babonaitė-Paplauskienė. *Metai* 7, 110–125.
- Pacevičius, Arvydas. 2013. *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje*. Straipsnių rinkinys. Sud. Arvydas Pacevičius. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Pacevičius, Arvydas. 2017. *Bibliotheca Lituana IV: privačioji raštija ir egodokumentinis paveldas*. Sud. Arvydas Pacevičius. Vilnius: Akademine leidyba.
- Pupkis, Aldonas. 2012. Didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ netektys XX a. viduryje. *Mokslo Lietuva*, 2012 10 16. Available at: <<http://mokslolietuva.lt/2012/10/didziojo-lietuviu-kalbos-zodyno-netektys-xx-a-viduryje/>>.

- Putinaitė, Nerija. 2007. *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai.
- Ramonaitė, Ainė, Jūratė Kavaliauskaitė, Valdemaras Klumbys. 2015. *Kažkas tokio labai tikro: Nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos*. Sakytinės istorijos šaltinių rinkinys. Sud. Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė ir Valdemaras Klumbys. Vilnius: Aukso žuvys.
- Ramonaitė, Ainė, Jūratė Kavaliauskaitė. 2012. *Sąjūdžio ištakų beiškant: Nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Mokslinės redaktorės Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė. Vilnius: Baltos lankos.
- Ramonaitė, Ainė. 2016. *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Mokslinė redaktorė Ainė Ramonaitė. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.
- Ruzgas, Albertas. 2000. Neišsipildžiusio likimo lituanistas. Albertas Dilys 1920–2000. *Gimtoji kalba* 7–9, 44–45.
- Sauka, Leonardas. 2016. *Lietuvių tautosakos mokslas XX a.* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Sverdiolas, Arūnas. 2015. Alfonsas Nyka-Niliūnas: gyvenimo projektas. *Darbai ir dienos* 64, 49–75.
- Švedas, Aurimas. 2015. Pokalbiai kaip patirčių atverties ir prasmų kūrimo laukas. *Colloquia* 34, 190–196.
- Terleckas, Antanas. 2019. Apie ezoterinius siūlus lituanistikoje. *Naujasis Židinys-Aidai* 5.
- Tragiškoji karta: M. Indriliūnas, B. Krivickas... 1989–1991. Parengė Virginijus Gasiliūnas. *Sietynas* VII, 1989, 66–86; *Sietynas* VIII, 1990, 130–143; *Sietynas* IX, 1990, 55–64; *Sietynas* X, 1991, 42–54.
- Vaiseta, Tomas. 2014. *Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.
- van der Wal, Marijke, Gijsbert Rutten. 2013. Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective. *Touching the Past. Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents*. Marijke J. van der Wal, Gijsbert Rutten, eds. Leiden University. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1–17. Available at: <<https://doi.org/10.1075/jhp.16.2.09fit>>.
- Žvirgždas, Manfredas. 2014. Kiekvienas susitikimas su Antika gimdo Renesansą. Vytautas Mačernis. *Man patiko tik vandenys gilūs*. Manfredas Žirgždas, sud. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.